

Đorđe Tomić

**ULIČNE STUDIJE – ODSEK: PROTEST!
STUDENTSKI PROTESTI TOKOM „ERE MILOŠEVIĆ“**

1. UVOD:

Studentski protesti se često povezuju sa progresivnim idejama i kritičkim stavovima. Često se čak pretpostavlja da su studentske inicijative vrlo važan faktor društvenih promena. Period devedesetih godina 20. veka u Srbiji, odnosno Jugoslaviji je kao i u svim drugim državama istočne Evrope predstavljao period temeljne društvene, političke i ekonomske transformacije. U tom nizu promena u nekoliko prilika došlo je i do studentskih protesta. Povodi za proteste, njihov nastanak i razvoj, kao i posledice tih protesta u toku ove decenije bile su različite, pa je polazno pitanje ovog teksta: koja je bila (stvarna) uloga ovih protesta u društvenom kontekstu u Srbiji u to vreme?

Da bi se pronašao odgovor na ovo suštinsko pitanje, potrebno je prethodno ispitati nekoliko drugih aspekata. Kako i zašto uopšte dolazi do protesta? Koji su njihovi konkretni povodi? Koji su ciljevi protesta, odnosno koji su njihovi zahtevi? Kakav je tok protesta? Ko organizuje proteste? Kako izgleda ta organizacija? Gde se održavaju studentski protesti, odnosno da li i u kojoj meri su oni vezani za univerzitet? Da li se protesti održavaju na jednom ili na više univerziteta? Zatim: Koje su forme tih protesta? Da li se one menjaju tokom devedesetih ili ostaju iste? Koji je odnos između forme i sadržaja protesta?

U zavisnosti od društvenih pretenzija protesta postavljaju se i sledeća pitanja: Na koji način društveni (ali i politički i ekonomski) kontekst utiče na proteste, a na koji način protesti pokušavaju da utiču na taj kontekst? Koji su mehanizmi mobilizacije javnosti? Koje su strategije protesta? Ko su protivnici, a ko saveznici protesta? Zatim: Koja su tumačenja društvenih problema, koja protest generiše? Drugim rečima, koje ideje ili čak ideologije predstavljaju osnovu protesta? Da li studentske proteste devedesetih godina uopšte možemo vezati za neku konkretnu ideologiju? I konačno, kakav je odnos studentskih protesta prema demokratiji i u kojoj meri se ovi protesti mogu shvatiti kao izmeštanje (i preslikavanje) odnosa – kako ideoloških, tako i svakodnevnih – između opozicionih stranaka i režima na nivo univerziteta i u sferu

studentskog organizovanja?

S obzirom na velik broj pitanja koja se postavljaju u vezi sa studentskim (kao i drugim) protestima, a na koja je zbog ograničenog obima ovog teksta teško opširnije odgovoriti, tekst će se samo dotaći ključnih aspekata. Tako će nakon kratkog (1) uvoda, u kome će biti reči o studentskim protestima u Srbiji devedesetih kao temi naučnog istraživanja, u grubim crtama biti prikazan (2) društveni i politički kontekst u kome su protesti nastajali, a koji ovde nazivam „erom Milošević“, kao i o studentima i univerzitetima u Srbiji u ovom periodu. Zatim će biti navedeni i objašnjeni (3) sami protesti, tj. njihov nastanak, zahtevi i ciljevi, organizacija, regionalna rasprostranjenost i korišćene protestne forme. I konačno, uslediće (4) analiza idejnog nivoa protesta, tj. interpretacije društvenih problema i artikulacija mogućih rešenja, koje su protesti generisali. Na osnovu ove analize biće moguće doći do (5) zaključka, odnosno odgovora na pitanje, da li i na koji način su studentski protesti predstavljali specifične oblike kolektivne akcije koji su težili (ili nisu) ka demokratizaciji celokupnog društva, odnosno da li su ovi protesti predstavljali samo „odjek“ ideja, ciljeva i borbe opozicionih partija.

O antirežimskim, a posebno o studentskim protestima devedesetih godina u Srbiji napisano je ukupno nešto preko 50 studija¹ – većinom, međutim, u vidu naučnih članaka. Sa izuzetkom malog broja radova, koji su (u Srbiji) nastali nakon 2000. godine, većina je objavljena neposredno nakon samih protesta. Takođe, većina ovih studija potiče od autora iz Srbije.

Studije, koje su objavljene u Srbiji, proteste i aktere koji su u njima učestvovali istražuju veoma različito. Većina ovih radova su sociološki članci, objavljeni u nekoliko zbornika ili predstavljaju opšte preglede (POPOV 1998.; LAZIĆ 1999.; BABOVIĆ i.dr. 1997.; POPADIĆ 2003.; PAVLOVIĆ/BOGDANOVIĆ 1997.; PETRONIJEVIĆ 1997.). Pojedini prilozi, koji se odnose na pojedinačne aspekte protesta su takođe uglavnom sociološki radovi, koji se zasnivaju na intervjuima sa učesnicima protesta (ĐORĐEVIĆ/DUKIĆ 1992.; ILIĆ 2001.; ČIČKARIĆ-STOJANOVIĆ 1996.; ČIČKARIĆ 1997.), sociopsihološka istraživanja protesta (KUZMANOVIĆ i.dr. 1993.; ALTARAS 2003.) i aktera (MILIĆ/ČIČKARIĆ 1998.) ili etnografska istraživanja protesta (PROSIC-DVORNIC 1993., 1998.; GORUNOVIĆ/ERDEI 1997.). Neke studije fokusiraju se na uticaj pojedinačnih faktora na učesnike protesta, kao što su porodica (MILIĆ/ČIČKARIĆ/JOJIĆ 1997.) ili čak religija

1 vidi bibl.

(NEDELJKOVIĆ 1998.), a tek nekoliko studija bavi se protestnim formama studentskog protesta (DRAGIĆEVIĆ-ŠEŠIĆ 1997.; GRUDEN 2001.). Treba istaći i nekoliko novijih priloga u vezi sa protestima 2000. godine i ulogom pokreta Otpor! (NAUMOVIĆ 2006., 2008.; GOLUBOVIĆ 2007., 2008), koji se nadovezuju na teorijske koncepte tzv. „izbornih revolucija“ ili „obojenih revolucija“, koje su razvili BUNCE/WOLCHIK (2006., 2007.) i MCFAUL (2002., 2007.).

U zapadnoevropskoj odnosno američkoj nauci protesti i društveni pokreti u Srbiji devedesetih godina nailaze na relativno malo pažnje (za razliku od tema poput npr. raspada Jugoslavije i ratova koji su pratili taj raspad). Treba pomenuti malobrojne studije o „alternativi“ u Srbiji (GORDY 1997., JANSEN 2005.) i protestima i protestnim oblicima, odnosno urbanom karakteru protesta (JANSEN 2000.; JANSEN 2001.). Jedan (prvi) obuhvatniji prikaz protesta predstavlja studija Silvije NADJIVAN (2008.), koja uz pomoć metode *oral history* opisuje „velike“ antirežimske demonstracije devedesetih godina u Srbiji. Polazeći od režimskog tipa (i njegove promene) Miloševićevog režima Nadjivan pokazuje, da su protesti usled nedostatka funkcionalnih institucija predstavljali glavno sredstvo političkog izražavanja opozicije, a manje spontanu reakciju na represiju režima. Uprkos mnogim zanimljivim saznanjima, koja ova studija pruža, analiza odnosa između protesta i režima i njegovog pada, usled korišćene metode i time selektivnih prikaza (i tumačenja) događaja, često je nepotpuna.

Na osnovu ovog kratkog pregleda može se videti da trenutno istraživanje protesta u Srbiji pokazuje najmanje dva nedostatka. S jedne strane uprkos različitim studijama nedostaje već i samo jedan obuhvatniji prikaz studentskih protesta devedesetih godina. Postojeće studije posmatraju samo pojedinačne proteste, odnosno pored međusobno pojedinačne proteste, ali se pritom uglavnom isključuje jedan izvestan kontinuitet studentskog pokreta devedesetih. Uprkos stalnoj „smeni generacija“ unutar studentskih inicijativa (najkasnije) sredinom devedesetih godina razvila se neka vrsta tradicije studentskih protesta, na koju se konačno i pokret Otpor! mogao nadovezati. Moguće korelacije između pojedinačnih studentskih protesta do sada su samo retko, u vidu kraćih komparativnih analiza, ili nedovoljno istraživane.

S druge strane većina analiza – ako izuzmemo istraživanja simbolike protesta – zasniva se na intervjuima učesnika protesta i objašnjava „vrednosne orijentacije“, odnosno motivaciju ispitanih, koristeći se pritom kategorijama poput „društvenih karakteristika“ kao što su starost, pol itd., a koje retko vode ka bilo kakvim relevantnim zaključcima o samim protestima. Empirijski podaci koji se mogu pronaći u ovakvim

analizama su sigurno vrlo dragoceni, pa ipak te analize, osim što donose saznanja o motivaciji i političkoj orijentaciji učesnika protesta, ne objašnjavaju u dovoljnoj meri sopstevno (javno) prikazivanje pokreta, koje je upravo za mobilizaciju stvarnih ili potencijalnih pristalica od velikog značaja. Kako su zahtevi, ciljevi i strategije određenih pojedinačnih protesta izgledali može se dobrim delom rekonstruisati npr. na osnovu analize (internih) programskih dokumenata kao i drugih publikacija protesta, pa ipak, ova metoda do sada nije korišćena, a razlog za to predstavlja možda i činjenica da istorijska nauka u Srbiji društvene pokrete (devedesetih godina 20. veka) još nije otkrila kao temu.

2. DRUŠTVENO-POLITIČKI KONTEKST

Kraj osamdesetih godina u Jugoslaviji obeležila je velika ekonomska i politička kriza. Pa ipak je ovu krizu sam raspad Jugoslavije, a pre svega ratovi koju su ga pratili, daleko prevazišao. U tom vremenu procesa raspadanja političkog sistema, na koji se nadovezala državna, politička i ekonomska transformacija, koja je predstavljala prelaz u jednu deceniju, obeleženu ratovima, siromaštvom, međunarodnom izolacijom i mnogim drugim društvenim problemima, odrastala je jedna generacija, koja je početkom devedesetih godina započela svoje studije. Kao i celo društvo, i sami studenti bili su pogođeni ovim promenama, s tim da su oni najčešće želeli da i sami utiču na aktuelne političke događaje. Ti politički događaji bili su pod uticajem političkog uspona Slobodana Miloševića, „istine ulice“² i sve dominantnijeg „nacionalnog pitanja“, a predstavljali su tek početak „ere Milošević“, u kojoj su studenti pokušavali da se izbore za svoje interese. Sama „era Milošević“ obuhvatala je celokupni period devedesetih godina i bila je obeležena nizom ratova, u kojima je Srbija manje ili više direktno učestvovala, kao i odgovarajućim posledicama tih ratova, pre svega siromaštvom i konstantno lošom ekonomskom situacijom. Ta situacija zaoštravala se s jedne strane usled nekoliko stotina hiljada izbeglica, koje je Srbija prihvatila, a s druge strane usled sankcija Ujedinjenih nacija i opšte međunarodne izolacije. Visok stepen korupcije i kriminala bili su dalje odlike društva u Srbiji pod režimom Slobodana Miloševića. Ovaj kratak prikaz društvenog konteksta treba osim toga dopuniti stalnim unutrašnjim

² Odnosi se na „mitinge istine“ koje su krajem osamdesetih godina organizovali Miloševićeve pristalice. Pritom se misli na izmeštanje iskazivanja političkih stavova iz institucija na ulicu, koja je kao prostor delovanja u toku devedesetih godina pre svega za opoziciju bila od ogromnog značaja.

političkim sukobima između režima i opozicije. Istovremeno, navedeni problemi predstavljali su ujedno i najvažnije razloge za nezadovoljstvo u društvu i vodili ka uvek novim inicijativama opozicije u borbi protiv režima.

Mitinzima Miloševićevih pristalica krajem osamdesetih godina uveli su jednu novu vrstu političke „javnosti“³ i stvorili jedan nov prostor i nov instrument za ostvarivanje političkih ciljeva – ulicu.⁴ Ulica kao prostor delovanja protesta u vremenu raspada starog sistema pokazala se efikasnijom od institucija poput ustava, parlamenta ili sudova, koji su u toku devedesetih imali sve manji značaj, budući da ih je Milošević kontrolisao. Protesti kao oblik izražavanja političkih stavova i tokom „ere Milošević“ (p)ostali su efikasniji od „demokratskih“ izbora, sve dok je režim mogao manipulirati izbornim rezultatima. Protesti su skoro zamenili izbore kao sredstvo za smenu režima i sve više su posmatrani kao *osnovni način* rešavanja problema, a ne kao *alternativa*. Istovremeno, protesti su vodili ka daljoj represiji, koja je u tendenciji mogla da vodi samo ka daljim protestima. Ovaj odnos je utoliko zanimljiviji, pošto se ne radi o deprivaciji *jedne* grupe ili pokreta u društvu, već o jednom opštem odnosu između režima i njegovih političkih protivnika, koji su međusobno imali vrlo različite ciljeve. Uspostavila se jedna vrsta dihotomije: politički akteri mogli su biti ili za ili protiv režima, mogli su biti ili prijatelj ili neprijatelj.⁵ Sam režim se dugoročno orijentisao samo ka održanju svoje pozicije (moći). Opozicija je bila na taj način primorana da sve svoje političke ciljeve stopi u jedan cilj: da sruši režim.

Politički sistem se podelio: Miloševićev režim je kontrolisao institucije i tek u ograničenoj meri je dozvoljavao učešće opozicionih partija u njihovoj aktivnosti, a opozicija je kontrolisala ulicu. Vladajući režim je uz to kontrolisao finansijske resurse i osiguravao pristup tim sredstvima uz pomoć policije i vojske, a opozicija je na duži rok mogla da mobiliše veće delove stanovništva nego režim. Tako je stvoren jedan politički sistem, u kome je nakon nekoliko protestnih ciklusa došlo do relativno jasne raspodele uloga.

3 Florian Bieber (2005): Nationalismus in Serbien vom Tode Titos bis zum Ende der Ära Milošević. Wien: Lit Verlag, str. 378.

4 Up. Stef Jansen (2001): The streets of Beograd. Urban space and protest identities in Serbia. U: Political Geography, god. 20, br. 1, str. 35–55; Ivana Spasić (2006): ASFALT: The Construction of Urbanity in Everyday Discourse in Serbia. U: Ethnologia Balkanica, izd. 10, str. 211–227; Milena Dragičević-Šešić (1997): Ulica kao politički prostor. Prostor karnevalizacije. U: Sociologija, god. 39, br. 1, str. 55–65.

5 Matthias Rüb (2007): Serbien unter Milošević. U: Dunja Melčić (ur.): Der Jugoslawienkrieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, str. 328.

Ako se uzme u obzir da je tokom devedesetih godina u nekoliko navrata došlo do masovnih protesta protiv režima, koji su često okupljali i po nekoliko hiljada, a u pojedinim slučajevima i do par stotina hiljada aktivista, a da bi se bolje procenio udeo studenata u tim protestima, valja se osvrnuti na broj studenata, koji su u to vreme studirali na univerzitetima u Srbiji.

Od ukupno oko 7,5 miliona stanovnika u Srbiji je 1990. godine bilo preko 117 hiljada studenata i njihov broj je tokom devedesetih godina konstantno rastao.⁶ Tako je 1995. godine u Srbiji bilo skoro 140 hiljada,⁷ a 2000. godine preko 194 hiljade⁸ studenata, koji su bili upisani na četiri najveća univerziteta u Srbiji: Univerzitet u Beogradu, Univerzitet u Novom Sadu, Univerzitet u Nišu i Univerzitet u Kragujevcu. Većina studenata u Srbiji bila je upisana na Univerzitet u Beogradu, koji je već početkom šezdesetih godina imao oko 50 hiljada,⁹ a krajem devedesetih preko 65 hiljada¹⁰ studenata. Po broju studenata drugi po veličini bio je Novosadski univerzitet, na kom je početkom devedesetih godina bilo upisano skoro 25 hiljada studenata.¹¹ Univerzitet u Nišu 1998. godine imao je nešto manje od 16 hiljada studenata, što je predstavljalo pad broja upisanih u odnosu na 25.880 studenata, koliko je još 1983. studiralo na Niškom univerzitetu.¹²

Osim što je rastao ukupan broj studenata, tokom devedesetih godina došlo je i do rasta broja studentskih organizacija. Forme studentskog organizovanja na univerzitetima u Srbiji početkom devedesetih godine delom su se nadovezale na stare studentske organizacione strukture, u osnovi je, međutim, u skladu sa celokupnom političkom pluralizacijom došlo do jednog novog studentskog pokreta, koji je tokom devedesetih godina obeležilo nekoliko kako sadržinski tako i formalno različitih protesta. Za razliku od studentskih inicijativa krajem osamdesetih godina,¹³ studentski protesti devedesetih većinom su bili upereni protiv režima Slobodana

6 Republički zavod za statistiku Republike Srbije, URL: <http://webrzs.stat.gov.rs/axd/drugastrana.php?Sifra=0011&izbor=odel&tab=7>, poslednji pristup: 1.10.2008.

7 Ibid.

8 Ibid.

9 Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu. URL: <http://www.bg.ac.yu/csrf/univerzitet/istorijat.php>, poslednji pristup: 1.10.2008.

10 Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu, 22.08.1999. URL: http://www.bg.ac.yu/eng_univ/1_2b.html, poslednji pristup: 1.10.2008.

11 Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

12 Zvanična internet stranica Univerziteta u Nišu, 9.01.1998, URL: <http://ni.ac.yu/>, poslednji pristup: 1.10.2008.

13 Na osnovu protesta studenata i profesora Beogradskog univerziteta 27. i 28. februara 1989. godine, Nebojša Popov smatra da su upravo profesori i studenti igrali važnu ulogu u nastajanju, usponu i pobedi srpskog populizma. Ovaj protest 1989. godine zahtevao je pre svega kažnjavanje i hapšenje „krivaca“ – pre

Miloševića. Smeni ovog režima, koji je srušen 5. oktobra 2000. godine, prethodila su tri veća protestna talasa (1991/1992., 1996/1997. i 1998-2000.). U ovim protestima pored pristalica opozicionih stranaka učestvovao je i studentski pokret, kao i pokret Otpor!,¹⁴ koji je iz studentskog vremenom prerastao u tzv. „narodni“ pokret.¹⁵

Još početkom devedesetih godina studentski pokret formulisao je zahteve koji su prevazilazili studentska pitanja ili pitanja obrazovne politike i vremenom postao jedan od najvažnijih aktera civilnog društva, koji se uvek iznova suprotstavljao režimu Slobodana Miloševića. Većina studentskih protesta devedesetih godina s jedne strane odvijala se istovremeno kad i protesti opozicionih partija, s druge strane predstavljala je sopstvene događaje, koji su prevazilazili kratkotrajne političke ciljeve pojedinih partija. Studentski pokret zalagao se pritom kako za „studentske“ ciljeve, npr. autonomiju univerziteta¹⁶ tako i za opšte društvene ciljeve, pre svega za demokratizaciju društva. Shodno tome, i „teme“ pokreta smenjivale su se od zahteva za ostavkom profesora, koji su bili odani režimu, pa sve do zahteva za politikom koja bi vodila ka ukidanju međunarodnih sankcija protiv Jugoslavije, odnosno Srbije ili zahteva za priznanjem izbornih rezultata. Tek je pokret Otpor!, koji je nastao iz studentskog pokreta, uspeo prevaziđe specifično studentske zahteve, zaista izađe iz okvira univerziteta (i gradova) i da se kao „narodni pokret“ uspešno fokusira na Miloševića, koga je smatrao za „suštinskog protivnika“ i glavnog krivca za sve društvene probleme.

Zanimljivje pritom sam odnos između studentskih organizacija i studentskih protesta. Iako obim teksta ne dozvoljava detaljniji prikaz razvoja studentskih organizacija kao registrovanih udruženja tokom ovog perioda, vredi istaći jedan zanimljiv zaključak u vezi sa nastankom studentskih organizacija. Na osnovu istraživanja studentskih organizacija i njihovog razvoja tokom devedesetih¹⁷ može se primetiti da je većina

svega Azema Vlasija – za štrajk albanskih rudara na Kosovu. Protest je prekinut tek nakon Miloševićevog govora i njegovog uveravanja da će „krivci“ biti kažnjeni. Godinu dana kasnije, 30. januara 1990. studenti su na jednom protestu zahtevali rešavanje „situacije na Kosovu“. Up.: Nebojša Popov (1998): Die Universität in ideologischer Umhüllung. U: Thomas Bremer; Nebojša Popov; Heinz-Günther Stobbe (ur.): Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung. Berlin: BWV, str. 150.

14 Zbog obima teksta, pokret Otpor! ovde neće biti detaljnije obrađen.

15 Treba naravno pomenuti i proteste i akcije feminističkih i mirovnih inicijativa, o kojima u ovom radu neće biti reči.

16 Tokom devedesetih godina dvaput su donošeni novi zakoni o univerzitetu (1992., odnosno 1998. godine) i oba puta, u pogledu autonomije univerziteta, oni su predstavljali restrikcije u odnosu na prethodnu pravnu osnovu.

17 Ova saznanja preuzeta su iz još neobjavljenog rada o istoriji studentskog organizovanja u Srbiji tokom devedesetih godina 20. veka, koji je deo jednog šireg istraživanja autora.

novih organizacija nastajala u okviru studentskih protesta – neposredno pre ili nakon njih. Da li je pritom postojala jasna kauzalna veza između protesta i nastanka novih organizacija, ostaje otvoreno za dalja istraživanja, izvesno je, međutim, da je tokom devedesetih godina postojala jaka veza između protesta i studentskih organizacija, koje su ujedno i uticale na stvaranje izvesnog kontinuiteta između pojedinačnih protesta, a na osnovu kog i možemo govoriti o *jednom* studentskom pokretu devedesetih godina u Srbiji.

3. STUDENTSKI PROTESTI

Od početka devedesetih godina studenti u Srbiji su nekoliko puta organizovali proteste. Prvi značajniji studentski protest organizovan je neposredno nakon protesta opozicije, održanog 9. marta 1991. u Beogradu. S obzirom na to da su ove demonstracije nasilno ugušene, studenti Beogradskog univerziteta na Terazijama organizuju miran protest, tzv. «plišanu revoluciju», po uzoru na proteste u drugim istočnoevropskim zemljama 1989. godine. Susreti studenata na Terazijama, na kojoj je uspostavljen tzv. *ulični parlament* predstavljali su samo početak jednog potpuno novog oblika studentske akcije i stoje na početku jednog novog studentskog pokreta.

Povodom prve godišnjice ovih protesta, u martu 1992. godine studenti Beogradskog univerziteta ponovo organizuju protest, koji se relativno brzo završio, ostavljajući, međutim, neostvarene zahteve, koji će i dovesti do prvog zaista velikog studentskog protesta tokom devedesetih godina – letnjeg studentskog protesta 1992. godine.

Protestni skupovi organizovani tokom juna i jula 1992. u Beogradu su održavani na različitim lokacijama – ispred pojedinih fakulteta ili na Studentskom trgu. Obim ovih skupova takođe je bio različit. Često se na protestnim skupovima okupljalo i po nekoliko hiljada studenata, a bilo je slučajeva – kao na protestnom skupu na Studentskom trgu 15. juna¹⁸ – kada bi broj pristutnih bio procenjen i na preko deset hiljada. Studentski protest 1992. trajao je skoro mesec dana, od sredine juna do sredine jula, nakon čega je privremeno prekinut uz najavu da će se nastaviti početkom sledećeg semestra.¹⁹ I pored spremnosti studenata da nastave protest, akcije planirane za septembar sprečene su. Donošenje novog Zakona o univerzitetu

18 Mirjana Prosic-Dvornic (1993): "Enough" – Student Protest '92. The Youth of Belgrade in Quest of "Another Serbia". U: *Anthropology of East Europe Review*, god. 11, br. 1-2, str. 129–130.

19 Prosic-Dvornic (1993), str. 135.

u avgustu te godine, a pre svega uvođenje restrikcija u zakon u pogledu političkog aktivizma na univerzitetu, poremetilo je planove organizacije protesta, pa je u jesen održano tek nekoliko manjih skupova.

Nakon ovog protesta izgledalo je da su studenti skoro potpuno izgubili interesovanje za društvene prilike i tek u novembru 1996. godine dolazi do novog, ujedno i najdužeg i najmasovnijeg studentskog protesta tokom devedesetih godina. Ovaj protest trajao je znatno duže od svih prethodnih – puna četiri meseca i do danas je ostao kao najpoznatiji studentski protest u Srbiji tokom devedesetih godina. Kraj protesta označio je ujedno i kraj masovnih studentskih okupljanja. Studentski protesti koji su organizovani tokom 1998. godine – povodom donošenja i primene novog Zakona o univerzitetu, koji je još jače ograničio autonomiju univerziteta, odnosno povodom krize na Kosovu – bili su kako po obimu tako i po trajanju kudikamo manjih razmera. Istovremeno, krajem 1998. godine iz studentskog pokreta nastaje pokret Otpor!, koji će preuzeti čitav niz ciljeva i zahteva studentskog pokreta, kao i niz protestnih formi. U celini, međutim, Otpor! je vremenom izašao iz okvira studentskog pokreta i predstavlja pokret za sebe, o kome u tekstu neće biti opširnije reči.²⁰

3.1. ZAHTEVI I CILJEVI

Važno je istaći da je većina studentskih protesta tokom devedesetih godina po svojoj opštoj političkoj poziciji bila uperena protiv režima Slobodana Miloševića. „Velike teme“ protesta takođe su bile zajedničke svim protestima. Veoma napet odnos između „nacionalnog pitanja“ i demokratije zahtevao je stalno *pregovaranje* i unutar studentskog pokreta, pa je zanimljivo posmatrati razvoj interpretacije društvenih problema tokom celog ovog perioda. Istovremeno, konkretni zahtevi između pojedinačnih protesta, pre svega između onih početkom i onih sredinom devedesetih pokazivali su velike razlike kako po svojim dimenzijama tako i predstavom o ulozi koju pokret (može da) ima u okviru društvenih promena.

Već u toku martovskih Terazijских protesta 1991. godine studenti Beogradskog univerziteta izrazili su svoj anti-režimski stav, a godinu dana kasnije konkretni zahtevi martovskog studentskog protesta 1992. godine bili su: (1) ostavka Slobodana Miloševića, (2) obustavljanje režimske kontrole medija i (3) donošenje novog zakona

²⁰ O pokretu *Otpor!* postoji tek nekoliko naučnih studija. Prva opširnija studija ovog društvenog pokreta je master teza autora (2008).

koji će garantovati autonomiju univerziteta.²¹ Studenti su od režima takođe zahtevali da se (4) objave imena studenata koji su poginuli u ratu u Hrvatskoj, a tražile su se i (5) ostavke rukovodstva Saveza studenata Beograda.²²

Letnji protest zvanično je započet 8. juna 1992. godine, kada je objavljen Proglas studentata Univerziteta u Beogradu. Ovaj proglas dva dana kasnije je na otvaranju prvog protestnog skupa ispred Pravnog fakulteta u Beogradu, pred oko 5000 učesnika protesta²³ pročitala Snežana Rajšić, student prodekan ovog fakulteta.²⁴ Ovim skupom najavljen je početak studentskog protesta. Sam tekst Proglasa, objavljen u Politici od 11. juna 1992. objašnjava povode i ciljeve Studentskog protesta:

„Situacija u kojoj se trenutno nalazimo ne dozvoljava nam da i dalje budemo nemi posmatrači događaja koji dovode u pitanje i samu egzistenciju građana Srbije. Mi, studenti Beograda, moramo konačno preuzeti odgovornost za svoju budućnost i učiniti ono što se od nas očekuje. Prema nama se u ovom trenutku primenjuju drastične sankcije, a izolacija se već oseća i onemogućava normalan život i rad. Krajnje je vreme da prihvatimo situaciju u kojoj se nalazimo i pokušamo da nađemo izlaz iz nje, umesto da zatvaramo oči i skrštenih ruku čekamo neko još gore sutra.

Sadašnja vlast je podbacila na svakom planu, i na političkom, i na ekonomskom i na vojnom. Zapravo, nema oblasti u kojoj je ova vlast napravila pozitivnu promenu. Kao vrhunac njenog neuspeha došle su sankcije i osuda Srbije od strane celog sveta. Srbija je izgubila ugled, ponos i dostojanstvo. Ako se ovako nastavi, mi građani Srbije, dolazimo u situaciju da budemo na stubu srama. Da bismo to sprečili, naši predstavnici moraju biti ljudi koji uživaju ugled i poverenje, kako kod nas, tako i u svetu.“²⁵

Na istom skupu pročitani su i konkretni zahtevi studenata: (1) raspuštanje Narodne skupštine i vlade, (2) ostavka predsednika Republike Srbije Slobodana

21 Duško Doder (1992): Students Demonstrate in Belgrade. U: The Chronicle of Higher Education, 18.03.1992. URL: <http://chronicle.com/che-data/articles.dir/articles-38.dir/issue-28.dir/28a04802.htm>, poslednji pristup: 2.02.2009.

22 Ibid.

23 Prosic-Dvornic (1993), str. 129–130.

24 Darko Čvarković (1992a): Studenti najavljuju štrajk Univerziteta. Protest studenata ispred Pravnog fakulteta u Beogradu. U: Politika, 11.06.1992, str. 10.

25 Ibid.

Miloševića, (3) formiranje vlade nacionalnog spasa i (4) raspisivanje višestranačkih izbora za ustavotvornu skupštinu.²⁶ Do ispunjenja zahteva studenti su zahtevali da bude proglašen štrajk Beogradskog univerziteta.²⁷ Kasnije je *štrajk* Univerziteta preimenovan u *protestno zatvaranje fakulteta*. „Ovo je, kako je objašnjeno, učinjeno iz formalnih razloga, jer po zakonu štrajk mogu da proglase samo sindikat i zborovi fakulteta, a za to sada nema vremena.“²⁸

Ovi zahtevi nisu se u mnogome razlikovali kako od zahteva studenata u toku prethodnih protesta, tako ni od zahteva opozicionih stranaka i drugih institucija.²⁹

Pored pomenute loše političke i ekonomske situacije, ratova i uvođenja međunarodnih sankcija, jedan dodatni povod za izbijanje studentskog protesta u junu 1992. godine bila je i rasprava u vezi sa planiranim novim Zakonom o univerzitetu. Postojala su dva nacrti, od kojih je na jednom radila grupa eksperata univerziteta, a na drugom vlada. Prva verzija predviđala je uvođenje pune autonomije univerziteta, dok je druga pretila da poništi čak i postojeće slobode u skladu sa principom samoupravljanja.³⁰

Za razliku od studentskih protesta s početka devedesetih godina zahtevi studenata u okviru Studentskog protesta 1996/97. bili su mnogo *skromniji*. Povodom protivljenja režima da prizna izborne rezultate lokalnih izbora održanih 17. decembra 1996. godine, studenti nekoliko dana nakon početka protesta, koji će ostati upamćen kao „građanski“, pokreću svoj Studentski protest 1996/97. Zahtevi Studentskog protesta formulisani krajem novembra 1996. godine bili su: (1) osnivanje nezavisne komisije za utvrđivanje izbornih rezultata, (2) ostavka rektora Beogradskog univerziteta i (3) ostavka studenta-prorektora. Kasnije, nakon što je usled masovnih protesta problem priznavanja izbornih rezultata internacionalizovan i nakon što je izborna manipulacija konačno utvrđena, studenti 9. januara menjaju svoj prvi zahtev i traže priznavanje izbornih rezultata.³¹ Pritom su poslednja dva zahteva postavljena tek nekoliko dana nakon početka Studentskog protesta. Na sastanku Glavnog odbora 27. novembra

26 Ibid.

27 Ibid.

28 Darko Čvarković (1992b): Studenti pozvali Miloševića na protestni skup. Zbivanja na Beogradskom univerzitetu. U: Politika, 13.06.1992, str. 10.

29 Prosic-Dvornic (1993), str. 130.

30 Ibid., str. 128.

31 Dragan Popadić (1999): Student Protests. Comparative Analysis of the 1992 and 1996-97 Protests. U: Mladen Lazić (ur.): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press, str. 154.

donosi se odluka da se pored prvobitnog zahteva Studentskog protesta dodaju i zahtevi za smenom rektora i studenta prorektora.³² Zvanični razlog za ovu odluku bilo je ignorisanje Protesta rektora Beogradskog univerziteta Dragutina Veličkovića,³³ koji je tvrdio da u protestima učestvuje tek „šaćica izmanipulisanih studenata“.³⁴ Veličkovićeve „komunikacija sa studentima putem naređenja i zabrana“ za studente nije bila prihvatljiva.³⁵ Student prorektor Vojin Đurđević, po mišljenju Studentskog protesta, trebalo je da podnese ostavku, jer nije predstavljao studente, nego partiju na vlasti.³⁶

Iako je i ovaj protest bio direktno uperen protiv režima Slobodana Miloševića, njegova ostavka zvanično se nije izričito zahtevala. Istovremeno, pojedinačni zahtevi ovog protesta međusobno su bili povezani upravo odgovornošću režima. Veza između rektora, odnosno studenta prorektora Beogradskog univerziteta i izbornih rezultata stvorena je na taj način, što je indirektno i za jedan i za drugi problem – manipulaciju izbora i lošu univerzitetsku upravu – bio odgovoran Miloševićev režim. Relativno indirektnim pripisivanjem krivice, određen je stvarni protivnik – Milošević – pa je zahtev za smenom univerzitetske uprave postavljen samo kao u tom trenutku aktuelan cilj. Ovakvo ograničavanje zahteva nije bilo sasvim u skladu sa obimom protesta, koji je svakodnevno okupljao po nekoliko hiljada, a povremeno i desetine hiljada studenata, ali je rezultat te strategije bilo ostvarivanje svih postavljenih ciljeva, tj. ispunjenje sva tri zahteva studenata.

Nedugo nakon uspešnog završetka Studentskog protesta, stanje na Univerzitetu u Beogradu menja se ponovo, a od stupanja na snagu novog Zakona o univerzitetu u proleće 1998. godine i masovnog otpuštanja profesora sa univerziteta, koji su odbili da potpišu nove radne ugovore i time potvde svoju lojalnost režimskim upravama fakulteta, dolazi do najtežeg perioda kako u pogledu autonomije univerziteta tako i za studentsko organizovanje. Studentski protesti 1998. godine bili su daleko manje zapaženi od prethodnih protesta, iako je povod za njih bila situacija na univerzitetu, koja je bila najteža do tada.

32 Report from the meeting of the Main board (1996). U: BOOM, br. 1, 28.11.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom11_28/report.htm, poslednji pristup: 17.12.2008.

33 Students' Demands. U: Protest 1996/97 Official Web Site. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~protest96>, poslednji pristup: 12.12.2008.

34 Milica Bogdanović; Ljiljana Milovanović; Miodrag Shrestha (1999): Chronology of the Protest. U: Mladen Lazić (ur.): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press, str. 213.

35 Students' Demands.

36 Ibid.

Pritom treba istaći da je protestu profesora i studenata, organizovanom povodom represivnog Zakona o univerzitetu, prethodio niz protestnih akcija, održanih u aprilu 1998. godine pod nazivom „Studentski protest za Kosovo i Metohiju Beograd 1998.“³⁷ Može se reći da je i ovaj protest bio u neku ruku usmeren protiv režima, ali je njegova kritika bila pre svega uperena protiv stvaranja samostalnih albanskih institucija na Kosovu. Nakon što je tzv. grupa „3+3“ – po tri predstavnika vlade Republike Srbije, odnosno kosovskih Albanaca – potpisala sporazum o sprovođenju mera u obrazovnim strukturama na Kosovu, kojima bi se omogućilo vraćanje albanskih studenata i nastavnog osoblja na fakultete na Kosovu, i time – prema viđenju Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju – omogućila stvaranje «albanskog univerziteta», Protest je u vidu Deklaracije formulisao sledeće zahteve: (1) razjašnjavanje ovog sporazuma uz uključivanje studentskih predstavnika i univerzitetskih organa, (2) jednak tretman svih univerziteta u Srbiji, (3) osuđivanje terorizma i svih oblika nasilja protiv civilnog stanovništva na Kosovu i (4) obraćanje predstavnicima Republike Srbije sledećim institucijama: (a) srpskoj vladi, (b) svim partijama koje učestvuju u svim nivoima vlasti, (c) nacionalnim, obrazovnim i kulturnim institucijama (Srpskoj pravoslavnoj crkvi, Srpskoj akademiji nauka i umetnosti i univerzitetima) i (d) Srpskom pokretu otpora na Kosovu.³⁸ Okupljanjem svih ovih institucija trebalo je stvoriti neku vrstu „Nacionalnog veća za Kosovo i Metohiju“, koje bi bilo u stanju da reši tamošnje probleme.³⁹

Iako ovde dostupni izvori ne omogućavaju dalja saznanja o stvarnoj vezi između Studentskog parlamenta u Beogradu – nastalog sa ciljem da institucionalno nastavi zalaganje za ideje Studentskog protesta 1996/97. – i ovog protesta, zanimljivo je da je na Internet sajtu Parlamenta bio postavljen i link ka Internet prezentaciji Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju.⁴⁰ Dalja istraživanja pokazaće da li je postojala podrška prvog predstavničkog tela studenata na Beogradskom univerzitetu ovom protestu. Zanimljivo je kod ovog protesta – ma koliko njegov obim i trajanje bili neuporedivo manji od bilo kog od prethodnih – da je ovde „nacionalno pitanje“ prvi put postavljeno izdvojeno iz odnosa „državnost – demokratija“, tj. „rešavanje nacionalnog pitanja – demokratizacija“. Dok su raniji protesti ili izbegavali da se fokusiraju na tzv. nacionalno

37 Zvanična Internet prezentacija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998. URL: <http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/index.html>, poslednji pristup: 3.04.2009.

38 Deklaracija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998. URL: http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/doc/deklaracija_en.html, poslednji pristup: 3.04.2009.

39 Ibid.

40 Zvanični home page Studentskog parlamenta studenata Beograda. URL: <http://stud1.etf.bg.ac.yu/>, poslednji pristup: 12.03.2009.

pitanje ili ga postavljali u kombinaciji sa zahtevom za demokratizacijom društva, ovaj protest – bar prema formulisanim zahtevima – ne definiše se u odnosu prema demokratiji i na taj način predstavlja prekid u idejnom pozicioniranju studenata u društvenom kontekstu u toku devedesetih godina.

Ovaj novi razvoj u okviru studentskog pokreta devedesetih godina postaje još zanimljiviji, ako se uzme u obzir pomenuti problemi na Beogradskom univerzitetu u proleće 1998. godine, nastali usled stupanja na snagu novog Zakona o univerzitetu. Umesto da dođe do veće mobilizacije studenata sa ciljem protesta protiv te represivne situacije, dolazi do podele unutar studentskog pokreta. Dok se jedan deo beogradskih studenata bavio problemima na Kosovu, drugi deo beogradskih studenata bavio se problemima na Beogradskom univerzitetu.

Protestni skupovi ovoga puta bili su organizovani uglavnom povodom zabrane ulaska na fakultete pojedinim profesorima i studentima. Ulaze pojedinih fakultetskih zgrada pritom su, po nalogu novih fakultetskih uprava, „čuvali“ neidentifikovani pripadnici nekakvih privatnih preduzeća za obezbeđenje.⁴¹ S obzirom na tešku poziciju, u kojoj su se usled ovakvih i drugih represivnih mera zatekli pojedini profesori, ovaj protest predstavljao je pre svega protest nastavnog osoblja, u kome su studenti učestvovali pre svega iz solidarnosti, pa je i odziv učesnika u protestu bio daleko manji nego na prethodnim protestima. Nakon izvesnog vremena, jedan deo otpuštenih profesora okupio se u okviru nevladine organizacije „Alternativna akademska edukativna mreža“, jedne vrste alternativnog univerziteta i još te iste godine nastavio sa radom van okvira državnog univerziteta.⁴² Stvaranje Alternativne akademske edukativne mreže nije, međutim, bila jedini vid institucionalizacije protesta. I u okviru studentskog pokreta u novembru 1998. godine dolazi do promena. Te jeseni stvoren je novi „projekat“, a kasnije i samostalan pokret – Otpor!

41 Lidija Jovetić (1998): „Gorile“ na ulazima, studenti u bojkotu. U: Republika, br. 202/203. URL: http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/98/202/202_7.html, poslednji pristup: 3.04.2009.

42 Biljana Čučković (2006): Serbian Students. Empowered or Disempowered? U: European Education, Vol. 38, No. 1, str. 34.

3.2. ORGANIZACIJA PROTESTA: STRUKTURA I RESURSI

Zajednička osobina studentskih protesta 1992., odnosno 1996/97. godine bila je odlična organizacija. Oba protesta imala su upravne odbore – Odbor za organizaciju protesta, odnosno Inicijativni i Glavni odbor – kao i relativno složenu organizacionu strukturu službi protesta: informisanje, obezbeđenje, logistika, medicinska pomoć itd. U javnosti su protesti često prikazivani kao spontani događaji, iza kojih ne stoji nikakva vrsta organizacije, a posebno ne dobro razrađena organizaciona struktura. Sasvim izvesno je, međutim, da je podela zadataka bila (ako ne baš i uvek najjasnija i najefikasnija) prisutna, a može se pretpostaviti da je prikazivanje protesta kao spontanog izražavanja „volje studenata“ bila u izvesnoj meri i strateška odluka samih upravnih odbora protesta. Na ovaj način – manje ili više uspešno – izbegavalo se promovisanje pojedinaca, koji bi, jednom eksponirani, bili meta protivnika protesta – univerzitetske uprave lojalne režimu ili samog režima. Pa ipak se u toku protesta i u okviru komunikacije sa javnošću putem medija pojavljuju različita imena predstavnika Studentskog protesta: Milan Ristić, Vlatko Sekulović, Dragan Đilas i drugi iz beogradskih upravnih organa protesta, konkretnije Organizacionog odbora Studentskog protesta 1992., Jelena Rakić iz Organizacionog odbora u Kragujevcu (SP 92.), Dušan Vasiljević, Čedomir Jovanović, Čedomir Antić, Miroslav Hristodulo i drugi iz različitih beogradskih odbora Studentskog protesta 1996. godine itd. Koliko god zanimljivo izgledalo evocirati tzv. „ključne aktere“ studentskih protesta, odnosno pratiti „razvoj (političkih) karijera“ tih pojedinaca, tome u tekstu iz nekoliko razloga nema mesta. Kao prvo, samo nabranje ljudi za koje se verovalo ili autor veruje da su odigrali ključne uloge u organizaciji protesta oduzelo bi previše mesta. Drugo, samo pojavljivanje određenih imena ne govori uvek u prilog stvarnoj njihovoj ulozi u organizaciji protesta. I treće, uprkos ulozi pojedinaca u organizaciji protesta, treba imati na umu da je ono što organizaciju protesta čini uspešnom konačno nisu sami pojedinci, već odnos (komunikacije) između njih. U zavisnosti od uspešnog rada pojedinih grupa – upravnih odbora protesta, odnosno službi – kao i same funkcionalnosti organizacione strukture i sposobnosti tih *organizacija društvenog pokreta* (social movement organization – SMO) da mobiliše dovoljan broj resursa, i sami rezultati protesta mogu se proceniti kao uspeh, odnosno kao neuspeh.⁴³

43 O teorijama društvenih pokreta vidi prilog autora u ovom zborniku.

Tokom protesta u junu 1992. godine, upravni organ Studentskog protesta osnovan je vrlo brzo nakon donošenja Proglasa. *Odbor za organizaciju studentskih protesta* formiran je 10. juna 1992. godine na sastanku održanom posle protestnog skupa studenata ispred Pravnog fakulteta.⁴⁴ Njegova uloga bila je manje reprezentativna, a više koordinaciona. Iako je Odbor preuzeo organizovanje konferencija za medije, njegovi glavni zadaci bili su mobilizacija studenata, donošenje strateških odluka – npr. u vezi sa tim, kad, gde i u kom obliku će biti održana neka od protestnih akcija – , kao i pribavljanje materijalnih sredstava i organizacija službi Protesta.⁴⁵

Kako se Studentski protest 1992. širio i na ostale univerzitete u Srbiji, pojavila se potreba za stvaranjem zajedničkog koordinacionog tela koje bi olakšalo komunikaciju lokalnih univerzitetskih organizacionih odbora i time doprinelo većem uspehu Protesta. Istovremeno, ovaj pokušaj povezivanja u organizacijskom smislu preduzet je tek početkom jula, nekoliko dana pre nego što će Protest biti završen, odnosno „privremeno obustavljen“. Pa ipak, na sastanku studenata nekoliko univerziteta u Srbiji, u zgradi Rektorata Beogradskog univerziteta, 10. jula 1992. godine osnovan je *Odbor studentskog protesta univerziteta Srbije*. Odbor je formiran na predlog nižih studenata, a sačinjavali su ga po dva predstavnika iz Novog Sada, Kragujevca i Niša, dok je beogradska delegacija imala četiri člana.⁴⁶ Iako se iz ovog Odbora kasnije razvilo jedno međuuniverzitetsko udruženje, koje je trebalo da predstavlja prvo legitimno reprezentativno telo studenata,⁴⁷ ostaje nejasno koja je bila uloga ovog zajedničkog tela. Izvesno je, međutim, da se i ovde, kao i u slučaju osnivanja većine studentskih organizacija u toku devedesetih godina, radilo o pokušaju da se nakon Protesta osnuje nova studentska organizacija, koja bi pre svega predstavljala alternativu u odnosu na Savez studenata,⁴⁸ organizaciju, koja se još početkom devedesetih priklonila režimu. Interesantno je pritom da je za razliku od Saveza studenata Srbije, Savez studenata Beograda zvanično pristupio protestu.⁴⁹

Sama organizaciona struktura Studentskog protesta 1992. bila je relativno kompleksna. Pored pojedinačnih fakultetskih organizacionih odbora, na pojedinim fakultetima postojale su i različite službe, koje su koristile univerzitetske resurse

44 Darko Čvarković (1992c): Studentski protesti se nastavljaju. Konferencija za štampu na Pravnom fakultetu. U: *Politika*, 12.06.1992, str. 8.

45 Ovi zadaci bili su ključni i u slučaju Glavnog i Inicijativnog odbora Studentskog protesta '96/'97.

46 A. Panić (1992): Osnovan Odbor studentskog protesta univerziteta Srbije. U: *Politika*, 11.07.1992, str. 5.

47 Prosic-Dvornic (1993), str. 128–129.

48 Ibid.

49 Čvarković (1992b), str. 10.

za svoj rad. Tako je na Filološkom fakultetu u Beogradu u skriptarnici br. 35 radio studentski štab,⁵⁰ koji je bio odgovoran za organizaciju blokade na tom fakultetu, kao i za objavljivanje informacija. Pored toga, postojali su relativno dobro opremljeni pres centri, kao i računarski i programski centri.⁵¹ Programska služba bila je zadužena za pozivanje govornika na tribinama, koje su u toku Protesta organizovane, kao i za angažovanje poznatih rok sastava i drugih poznatih javnih ličnosti.⁵² Uključujući poznate muzičare, glumce, književnike, itd. kao svoje „saveznike“, Protest je stvarao dodatni legitimitet.

Pored ovih službi, postojala je i medicinska služba za prvu pomoć, kao i uredništva različitih časopisa, poput listova „!Dosta!“⁵³ ili „Informator“.⁵⁴ Osim štampanih publikacija o protestnim dešavanjima iz prve ruke, tj. sa Univerziteta, izveštavali su i radio „Index“ i „B92“ – tada još studentske radio stanice. Zvučne zapise protestnih skupova dopunjavali su i video snimci, za koje je bila zadužena posebna grupa studenata. Protest je takođe imao i sopstvenu službu obezbeđenja, koja je bila aktivna pre svega u toku blokade Univerziteta, proveravajući svakoga, ko je želeo da uđe na „zauzete“ fakultete. Pojedini studenti bili su zaduženi i za nabavku hrane i pića.⁵⁵ Pritom treba naglasiti da je podrška Protestu dolazila u najvećoj meri od pojedinačnih građana, kao i privatnih preduzeća, poput restorana ili prodavnica, koji su studentima dopremali potrebnu hranu i piće, ali je bilo i pomoći u vidu novca.⁵⁶

Početak Studentskog protesta 1996./97 vezuje se istovremeno i za početak stvaranja njegove organizacione strukture, vrlo slične organizacionoj strukturi Studentskog protesta 1992. godine. O početku Studentskog protesta, u časopisu „Otpornik“, koji je izdavala Studentska unija na Elektrotehničkom fakultetu u Beogradu beleži se sledeće:

„U petak 22. novembra, grupa studenata Filozofskog fakulteta, nezadovoljna nesaopštavanjem konačnih izbornih rezultata, spontano se sastala na Platou. Potom su organizovano krenuli ulicama Beograda i prošli pored više fakulteta. Kolona je na kraju brojala više hiljada naših kolega, a Studentski protest je sam

50 M. Rajić (1992a): Ovo nije žurka. U: Politika, 20.06.1992, str. 10.

51 Prosic-Dvornic (1993), str. 130.

52 Ibid.

53 Ibid.

54 M. Rajić (1992b): Zvižduci i izvinjenje Bernaru Leviju. U: Politika, 6.07.1992, str. 6.

55 Prosic-Dvornic (1993), str. 130.

56 Ibid.

sebe pokrenuo.

Prvi sastanak predstavnika više fakulteta (ispred Studentske unije ETF-a sastanku su prisustvovali Miloš Milošević i autor ovog članka) zakazan je za subotu 23. novembra, na Pravnom fakultetu. No, Pravni je ostao zaključan a kao „spasioci“ uskočili smo mi sa Elektrotehnike, tako da je Protest zvanično započet u sali 61 na našem fakultetu, gde su usvojeni studentski zahtevi i Proglas. Na tom, inicijalnom sastanku, bilo je prisutno više pojedinaca i studentskih organizacija: Studentska federacija, Studentska Unija ETF-a, Studentska unija PMF-a, Politikos sa FPN-a itd. Odlučeno je da se ne pominju konkretne studentske organizacije niti pojedinci koji su započeli protest, već da se usvoji jedno, zajedničko ime: Studentski protest '96.

Sledećeg dana, u nedelju 24. novembra, održan je sastanak u (danas već legendarnoj) MZ „Dimitrije Tucović“ (!!!), Prote Mateje 36. Vest o organizovanju protesta se brzo proširila po fakultetima, tako da je u nedelju bilo prisutno bar 2 puta više naših kolega nego u subotu. Tom prilikom formiran je Inicijativni Odbor Studentskog protesta '96. a ETF je, kao jedan od pokretača protesta, dobio mesto u njemu (predstavnik ETF-a u Inicijativnom odboru najpre je bio Ivan Lazarević, a potom, i još uvek, Goran Pavlović). Kao najvažnija odluka na nedeljnom sastanku i formalno je usvojena ideja da se za ponedeljak 25. novembra oganizuje skup studenata na Platou ispred Filozofskog fakulteta. Našu rešenost da pokrenemo protest samo je učvrstila vest, koja je stigla u toku sastanka, da je sud poništio legitimno izraženu volju građana na izborima u Beogradu. Od tog trenutka nije bilo povratka.⁵⁷

Bez obzira na tačan redosled dešavanja koja su ovde navedena kao početak Protesta,⁵⁸ ovaj citat pokazuje da je od samog početka organizacija – a ne spontani karakter – Protesta bio od ključnog značaja za njegov razvoj i tok. Nakon formiranja Inicijativnog odbora i protestnih odbora na fakultetima, osnovan je Glavni odbor Studentskog protesta, koji je okupljao predstavnike studenata svih fakulteta, koji učestvuju u Protestu.

57 Stanimir Miljković (1996): Evo ide šačica. U: Otpornik, god. 1, br. 1, 18.12.1996. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~otpornik/1/evo.ide.htm>, poslednji pristup: 16.12.2008.

58 Drugi izvori navode 22. novembar kao datum osnivanja Inicijativnog odbora. Up. Mirjana Prosic-Dvornic (1998): The Topsy Turvy Days Were There Again. Student and Civil Protest in Belgrade and Serbia, 1996/1997. U: Anthropology of East Europe Review, god. 16, br. 1, str. 81.

Glavni odbor Studentskog protesta sastojao se od po jednog predstavnika svakog fakulteta, čiji su studenti učestvovali u protestu.⁵⁹ Kasnije su Glavni odbor činila po dva predstavnika svakog fakulteta, pri čemu je samo jedan od njih imao pravo glasa.⁶⁰ Na sednicama Glavnog odbora odlučivalo se prostom većinom, a sam rad Odbora određivao je Pravilnik o radu Glavnog odbora Studentskog protesta. Odbor je pored svakodnevnih odluka o, recimo, maršutama protestne „šetnje“ odlučivao i o različitim ključnim odlukama vezanim za organizaciju Protesta, zahteve Protesta, rad i koordinaciju pojedinačnih službi, itd.

Iako bi vrlo zanimljivo bilo – u jednoj opširnijoj studiji – istražiti detalje u vezi sa radom Glavnog odbora, kao i Inicijativnog odbora i pojedinačnih službi Studentskog protesta, a pre svega ispitati odnos između donetih odluka i stvarnog toka protesta, ovde je dovoljno istaći sledeće: Činjenica je da se Studentski protest 1996/97., veoma slično kao i Studentski protest 1992. godine zasnivao na zaista temeljnoj organizaciji. Drugim rečima, iza oba ova protesta možda i jeste stajala i često isticana „pozitivna energija“, jasno je, međutim, da bez dobre organizacije, nijedan od njih verovatno ne bi bio tolikog obima, a sasvim sigurno ni tolikog trajanja. „Meki“ faktori koji su uticali na veliku mobilizaciju studenata za učešće u Protestu, poput njihovih vrednosnih stavova, političke orijentacije i sl. sasvim sigurno, kao ni nekakvo opšte nezadovoljstvo, ne bi do takve mobilizacije mogli da dovedu bez jedne ovakve organizacione strukture.

Pored Glavnog odbora i Inicijativnog odbora, kao i protestnih odbora na fakultetima, Studentski protest imao je i nekoliko službi, u kojima su, u zavisnosti od zadataka, radili studenti različitih obrazovnih profila. Tako je u Službi za propagandu – zaduženoj za izradu plakata, letaka i drugog propagandnog materijala – radila grupa studenata sa Filozofskog fakulteta, odnosno Fakulteta primenjenih umetnosti i dizajna, kao i grupa studenata Više škole likovnih i primenjenih umetnosti.⁶¹ Sa jasnim ciljem što veće mobilizacije za Protest, još na početku je osnovan i tzv. info-centar, tj. služba koja prikuplja informacije o tome, da li i koji fakulteti su pristupili Protestu.⁶² Veoma važne službe bile su, naravno i Služba za nabavku i distribuciju hrane Studentskog

59 Report from the meeting of the Main board (1996). U: BOOM, br. 1, 28.11.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom11_28/report.htm, poslednji pristup: 17.12.2008.

60 Glavni odbor Studentskog protesta 1996/97. (1997): Pravilnik o radu Glavnog odbora Studentskog protesta. Beograd.

61 Miloš Miljatović: Strip protest. URL: <http://strip protest.tripod.com/istorija.htm>, poslednji pristup: 07.04.2009.

62 Ibid.

protesta, koja se nalazila na Filozofskom fakultetu,⁶³ kao i Studentski urgentni medicinski centar⁶⁴, koji je zbrinjavao studente tokom dugih i iscrpljujućih marševa na često veoma niskim temperaturama, tokom kojih je kod studenata često dolazilo do prehlada, pa čak i do upala pluća. Izvesno je da je ova služba trebalo u datim slučajevima da zbrine i studente koji bi bili povređeni u akcijama policije.

Jedna od najvažnijih službi Protesta bila je Internet služba, koja je, pored redakcija brojnih studentskih listova, kao što su Buka, Beton,⁶⁵ BUM/BOOM (Prirodno-matematički fakultet, Beograd), Glas Protesta, kasnije list Tehno-Morfoza, Protest Tri-bune '96 - ? (Filozofski fakultet, Beograd), Proglas (Novi Sad), Bilten (Novi Sad), Walker (Subotica), BIPS – Bilten Protesta studenata u Nišu i dr., predstavljala zaista možda i najveću novinu studentskog organizovanja u Srbiji. Studentski protest 1996/97. bio je prvi protest u Srbiji koji je koristio Internet kao medij i kao prostor delovanja protesta. Od samog početka Protesta, Internet je korišćen za informisanje, i to pre svega međunarodne javnosti. Istovremeno, Internet kao „sajber-prostor“ nije mogao da pripada nikome u celini, pa ni Miloševiću. Simboličko zauzimanje ulica dopunjeno je zato zauzimanjem Internet prostora. Tako su nastale stotine stranica o Protestu, a Internet je ubrzo postao prostor sukoba, prostor otpora,⁶⁶ i time prerastao svoju funkciju medija. U prilog tome da je Internet nastup Studentskog protesta – a postojalo je nekoliko različitih veb stranica⁶⁷ – bio namenjen pre svega inostranoj javnosti, govori činjenica da je veći deo sadržaja bio na engleskom jeziku. Prevođenje najvažnijih tekstova omogućavali su studenti sa Filološkog fakulteta,⁶⁸ a postavljanjem prezentacija na Internet bavili su se studenti Elektrotehničkog, Mašinskog, odnosno Prirodno-matematičkog fakulteta. Serveri ovih fakulteta ujedno su bili i korišćeni za hosting ovih sajtova, a postojao je i niz „mirror-sajtova“, tj. „rezervnih“ (kopija) sajtova

63 Služba za nabavku i distribuciju hrane Studentskog protesta (1996): Oglas (letak). Beograd.

64 Kasnije će jedan deo studenata Medicinskog fakulteta koji su učestvovali u radu ove službe osnovati Studentsku uniju Medicinara u Beogradu.

65 Saša Ćirić (2006): Istorija zaborava. U: Čedomir Antić (ur.): Decenija. Spomenica studentskog protesta. 1996-2006, Beograd: Evoluta, str. 21.

66 Jansen (2001), str. 41.

67 Svoje Internet sajtove imali su protesti na univerzitetima u Beogradu, Nišu i Novom Sadu. Najposećenije bile su stranice: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~protest96>, <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~masinac>, <http://protest.f.bg.ac.yu/protest>, <http://turing.mi.sanu.ac.yu/~prot>, <http://fon.bg.ac.yu/~qpele>, kao i sajt radija B92 posvećen Protestu, <http://www.xs4all.nl/~opennet>. Pored njih postojali su i Internet sajtovi niškog (<http://www.elfak.ni.ac.yu/~protest>) i novosadskog Studentskog protesta, (<http://solair.eunet.yu/~neb>). Još uvek aktivni mirror-sajtovi Studentskog protesta mogu se pronaći na: <http://www.yurope.com/mirrors/protest96/bg/>, <http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/>, <http://www.yurope.com/mirrors/protest96/etf/>.

68 Nenad Mitovski (1996): Prijatelju, nedaj da te neko zaWebe. U: Otpornik, god. 1, br. 1, 18.12.1996. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~otpornik/1/prijatelju.nedaj.html>, poslednji pristup: 16.12.2008.

u inostranstvu. Korišćenje servera – sudeći po tome da se u mnogim slučajevima radi o stranim univerzitetskim serverima – omogućeno je verovatno putem poznanstava bivših studenata univerziteta u Srbiji, koji su zemlju napustili početkom devedesetih godina, nastavivši svoje obrazovanje na pomenutim univerzitetima u zapadnoj Evropi, SAD, Kanadi ili Australiji.

Rad Internet službe, neposredno nakon završetka Protesta, opisan je u časopisu Studentske unije Elektrotehničkog fakulteta:

„U zaista raznovrsnoj i šarolikoj ponudi u protekla četiri meseca izrodilo se [...] i nešto što je uveliko preraslo polazne ambicije i samo po sebi postalo institucija - Internet služba SP '96. Zamišljena s početka kao servis za pružanje osnovnih informacija i razmenu email poruka, www prezentacija na nalogu protest96 vremenom postaje referenca za događaje u Srbiji na većini svetskih informativnih sajtova (jedan od njih je i kultni www.cnn.com). Stidljiva priznanja za kvalitetan rad dobijena su čak i od par ‚društvenih‘ (!?) listova (Politikina izdanja, prevashodno), a pravi značaj prezentacije verovatno mogu da pretpostave samo oni ljudi koji su od države plaćeni da prate informacije plasirane u javnost i analiziraju uticaj istih. Ne sumnjam da takvih operativaca ima – ipak smo mi ozbiljna zemlja u kojoj, najzad, mora da se zna šta ko radi i objavljuje.

Tokom dosadašnje intezivne aktivnosti, prekidane samo radi preseljenja u RC ETF-a, od strane ograničenog broja ljudi sa više ovdašnjih fakulteta obavljen je ogroman posao. Redovna delatnost je uključivala održavanje prezentacije, svakodnevno praćenje akcija studenata, objavljivanje foto zapisa sa ulica Beograda, dežuranje na IRC kanalu namenjenom protestu, razmenu e-maila, kao i skladištenje pisama podrške čija je količina iznenadila i najveće optimiste [...]. Uz već pomenuto, funkcionalnost i izgled HTML dokumenata su, po oceni oko 55 hiljada posetilaca, sve vreme bili na zaista visokom nivou. Višenedeljno prvo mesto na glasanju za najbolju nekomercijalnu prezentaciju i to sa priličnom razlikom ispred drugoplasiranih najbolje potvrđuje pomenuto. Sve u svemu, ekipi koja je omogućila da se u slučaju potrebe čitava mreža može dići na noge za par minuta, zaista treba odati priznanje - odradili su lavovski deo posla na promociji ideja i energije koja je stajala iza celokupnog univerzitetskog pokreta.“⁶⁹

69 Rade Mačković (1997): <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~protest96/>. U: Otpornik, god. 2, br. 4, 27.03.1997. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~otpornik/4/http.galeb.html>, poslednji pristup: 16.12.2008.

Nakon što je Protest okončan, osnovan je Studentski parlament, koji je trebalo da bude nastavak Studentskog protesta u institucionalnom vidu, pa su Internet prezentacije Protesta još jedno vreme bile u nadležnosti Parlamenta. Desilo se, međutim, da su veb stranice Protesta nadživele ne samo sam Protest, već i Studentski parlament, a njihove mirror-verzije, koje su još dostupne predstavljaju izvor od neprocenjive vrednosti za istraživanje ovih događaja.

Pitanje, koje ostaje otvoreno, a koje je u vreme samih protesta najviše interesovalo režim, je pitanje finansiranja Studentskog protesta. I dok je npr. Vojislav Šešelj, lider Srpske radikalne stranke, studente optuživao da su „strani plaćenici“, tvrdeći pritom, da pare za Protest „dolaze od Amerikanaca“, pojedini članovi organizacije Protesta izjavljivali su da deo donacija potiče od „naših ljudi“, Srba, koji žive u inostranstvu. Tako je Nedeljni telegraf objavio izjavu Miodraga Gavrilovića, jednog od predstavnika Studentskog protesta, koji je rekao da su Protest u početku finansirale privatne firme, a da je novac dolazio i od izvesnog Dragana Živanovića, „jednog od najmoćnijih Amerikanaca u Evropi, koji je u stvari Srbin.“⁷⁰ Predstavnici Studentskog protesta pritom nisu navodili kako su ove donacije korišćene, a objašnjenja su bila ili relativno opšteg karaktera ili deo „nastupa“ – isticalo se npr. da je za akciju uvijanja zgrade televizije u toalet papir bilo neophodno mnogo novca.⁷¹

Kako je podrška u vidu donacija rasla, a pitanje finansiranja Protesta počinjalo da interesuje i pojedine studente, dolazi do stvaranja nadzornog tela. Dušan Mišković, predsednik Protestnog odbora PMF-a, još na samom početku u listu BOOM objasnio je da je zbog novih ponuda za donacije rešeno da se osnuje telo koje bi kontrolisalo finansije, tj. različite forme donacija i njihovo korišćenje. Telo, koje je činilo troje studenata, bilo je pritom pod kontrolom Izvršnog [sic] odbora Studentkog protesta.⁷²

Da je novac bio potreban i za druge stvari pored toalet papira, jasno se vidi iz izjave Miroslava Hristodula, u datom trenutku predsednika Glavnog odbora Studentskog protesta, da je nekoliko puta bilo pregovora sa marketinškim agencijama,⁷³ koje je trebalo da pomognu Protestu pri mobilizaciji. Osim toga, ukupno relativno visok

70 Vera Rich (1997): Serbian blames Uncle Sam. U: Times Higher Education, 7.03.1997. URL: <http://www.timeshighereducation.co.uk/story.asp?sectioncode=26&storycode=101768>, poslednji pristup: 5.04.2009.

71 Ibid.

72 A&J (1996): [bmtalk1]. U: Boom, br. 2, 2.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_02/bmtalk1.htm, poslednji pristup: 6.04.2009.

73 Ibid.

nivo profesionalizacije i institucionalizacije Protesta tokom četiri meseca njegovog trajanja sasvim sigurno nisu bili mogući bez određenih finansijskih izvora. Veći deo infrastrukture, međutim, Protest je imao na raspolaganju već samom činjenicom da je dobar deo nastavnog i drugog osoblja na univerzitetima podržavao protest. Tako su studenti mogli da za pripremu svojih materijala koriste računare i štampače na fakultetima, učionice su pretvorene u kancelarije, a celokupan Internet nastup Protesta bio je moguć isključivo zahvaljujući hostingu sadržaja na univerzitetskim serverima. Veliku podršku u vidu hrane i pića, Studentski protest imao je i od restorana, pekara, privatnih radnji, itd.

Sami donatori – iako se ne može precizno reći da li svi, većina, samo oni najznačajniji, ili čak samo oni, koju su pristali na to da im se imena objave – navedeni su na Internet stranama Protesta. Sasvim sigurno je, međutim, da tih nekoliko objavljenih imena predstavlja pre gest zahvalnosti prema tim pojedinačnim ljudima, nego znak za transparentnost organizacije Protesta, pa se o stvarnim razmerama finansijske podrške protestu može samo nagađati.

Ono što kao zaključak ostaje u vezi sa strukturom organizacije i sposobnošću organizacionih odbora Protesta da pronađu odgovarajuće resurse, jeste da je Studentski protest imao izuzetno dobro organizovanu mrežu ljudi i radnih grupa (službi) uz pomoć kojih je Protest uspeo da se održi puna četiri meseca. U tom periodu, kod pojedinih članova upravnih tela Protesta na Beogradskom univerzitetu pojavila se vrlo verovatno svest o tome, da upravo taj nivo organizacije predstavlja snagu Protesta, pa se još relativno na početku rađa ideja o tome da se Protest institucionalizuje, tj. da treba stvoriti zajedničko predstavničko telo studenata: Studentski parlament.⁷⁴ Iako će tek 2005. godine studentski parlamenti i zakonski biti mogući, Studentski parlament nastao na Beogradskom univerzitetu nakon Studentskog protesta, 1997. godine, predstavljao je sigurno jedan nimalo nevažan korak na putu ka tome. Nažalost, Parlament se nije održao duže od dve „sezone“, pa je time izgubljeno i ono što je idealistički postavljeno kao cilj još krajem 1996. godine.

Ipak, Protest je imao jedan važan i pozitivan uticaj na studentsko organizovanje. U toku i neposredno nakon Studentskog protesta 1996/97. na svim univerzitetima u Srbiji dolazi do stvaranja novih studentskih organizacija, mada će se osim Studentske

74 Students' Parliaments. U: Boom, br. 18, 30.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_30/parl.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.

unije retko koja održati duže od pomenutog Studentskog parlamenta. Ako izuzmemo relativno jaku mrežu studentskih organizacija, koju je u periodu nakon Protesta polako stvarala Studentska unija, sa studentskim organizovanjem i sa studentima desilo se manje-više upravo isto ono, što se dešavalo i studentima po završetku Studentskog protesta 1992. Raspuštanje protesta značilo je ujedno i napuštanje ciljeva protesta, odnosno celog jednog načina života, pa je za dalji studentski aktivizam bila potrebna zaista velika motivacija.

Pritom treba napomenuti da je Studentski protest '96/'97. bio zapravo šansa da se greške prethodnog protesta ne ponove, pa su organizatori Protesta težili da od tih protesta nešto nauče. Sa ciljem da se razmotri mogući razvoj nakon završetka protesta, odnosno da se iskoriste iskustva starijih protesta, krajem decembra na Hemijskom fakultetu u Beogradu održana je tribina, čiji su gosti bili Olga Kavran i Vlatko Sekulović, članovi beogradskog Inicijativnog odbora Studentskog protesta 1992. U toku diskusije oni su istakli da ne treba dozvoliti da se i Protest '96 završi kao i onaj iz 1992. godine. Protest 1992. godine, objasnili su gosti tribine, propao je kako zbog teškog političkog konteksta, tako i zbog neslaganja unutar Glavnog odbora. Istovremeno, napravljena je greška što nakon Protesta nije stvorena jedna nezavisna studentska organizacija, koja bi zastupala sve studente, umesto što je osnovana samo Studentska unija, koja je delovala samo na Pravnom fakultetu.⁷⁵ Iako je Studentski protest te greške zaista pokušao da ispravi, već godinu dana nakon kraja Protesta, početkom 1998. godine, stanje na univerzitetima (a i u društvu) izgledalo je još gore, nego što je to bio slučaj pre protesta. Novi Zakon o univerzitetu izazvao je doduše jasan otpor kod jednog dela profesora i studenata, ali je taj protest, kao i pomenuti protest za Kosovo i Metohiju, bio previše slab odgovor na represiju režima.⁷⁶

3.3. REGIONALNA RASPROSTRANJENOST PROTESTA

Jedna od zanimljivih karakteristika studentskih protesta u Srbiji devedesetih je njihova regionalna rasprostranjenost. Dok su raniji studentski protesti, kao i drugi protesti održavani vrlo često samo u Beogradu, budući da se radi o glavnom i najvećem gradu Jugoslavije, odnosno Srbije, već od prvih studentskih protesta 1991. godine,

75 Zorclub & Abraxas: SP '92 vs. SP '96. U: Boom, br. 14, 24.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_24/92vs96.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.

76 S obzirom na ograničen obim ovog rada, ovde neće biti reči o organizacionoj strukturi ova dva protesta.

kolegama iz Beograda pridruživali su se studenti svih ostalih univerziteta u Srbiji.

Studentski protest 1992. godine vrlo brzo se proširio i na univerzitete u Novom Sadu, Nišu i Kragujevcu.⁷⁷ S obzirom da se pojedini fakulteti ovih univerziteta nalaze i u drugim gradovima (Subotica, Zrenjanin, Leskovac, Kraljevo, itd.), studentski protest zahvatio je skoro sve veće gradove u Srbiji. Tako su se na Univerzitetu u Nišu Studentskom protestu 1992. godine vrlo brzo priključili čak i fakulteti ovog univerziteta u Leskovcu.⁷⁸

Ipak, treba istaći da studentski protesti na drugim univerzitetima nisu predstavljali tek odjek beogradskih protesta. Tako je npr. Odbor studentskog protesta u Nišu doneo odluku da Studentski protest, odnosno niški studenti za razliku od svojih beogradskih kolega neće učestvovati na Vidovdanskom saboru 28. juna u Beogradu, ističući da ne postoji veza između zahteva studenata i zahteva stranaka.⁷⁹

Uprkos određenoj samostalnosti, studentski protesti u različitim gradovima uglavnom su međusobno podržavali zahteve, odnosno prezimali organizacionu strukturu i forme protesta. Na svim studentskim protestima tokom devedesetih postojale su slične organizacione strukture, koje se regionalno nisu međusobno mnogo razlikovale. Na taj način, stvaran je utisak jedne zajedničke akcije svih studenata u Srbiji.

Kada je 1992. godine na Beogradskom univerzitetu započeta blokada fakulteta, čime je obustavljen i njihov rad, Protestni odbor studenata Novosadskog univerziteta zatražio je „hitno zasedanje Saveta univerziteta na kom bi se ovo telo izjasnilo o zahtevima studenata da Univerzitet u Novom Sadu u potpunosti obustavi ispitni rok i odluči o potpunom prestanku rada Univerziteta.“⁸⁰ Iako blokade fakulteta poput one u Beogradu, u Novom Sadu nije bilo, u smislu podrške na Prirodno-matematičkom fakultetu u Novom Sadu održano je protestno učenje.⁸¹

I Studentski protest 1996. godine proširio se na univerzitete u Novom Sadu, Nišu i Kragujevcu. Interesantno je pritom da je i deo (srpskih) studenata Univerziteta u Prištini formirao Inicijativni odbor, koji je podržavao Studentski protest u Beogradu. Ističući nepravdu usled manipulacije izbornih rezultata, međutim, Inicijativni odbor se pritom koristio argumentima, koji u okviru celokupnog Studentskog protesta

77 Rajić (1992b), str. 6.

78 Darko Čvarković (1992d): Svi niški fakulteti u protestu. U: Politika, 25.06.1992., str. 8.

79 Ibid.

80 Ibid.

81 Ibid.

'96/'97 nisu bili od veće važnosti, ali koji će već dve godine kasnije imati sasvim drugo značenje. Prištinski studenti upozoravali su: „[...] ako danas dozvolimo da se falsifikuju izbori, sutra ćemo biti svedoci prekrajanja granica Srbije...“.⁸²

U toku Studentskog protesta 1996. godine prvi put u toku devedesetih godina se kolektivna akcija studenata svih univerziteta isticala ne samo posredstvom deklaracija i simbolične podrške, već je to učinjeno putem onoga što je bilo ujedno i glavna forma ovog protesta – šetnjom. Tako su studenti iz Novog Sada, Subotice, Kragujevca i Niša organizovali protestne marševe u Beograd, gde su se priključivali protestu tamošnjih kolegama.

Grupa studenata Novosadskog univerziteta 15. decembra 1996. peške je stigla u Beograd i svoju „šetnju“ produžila zajedno sa svojim beogradskim kolegama.⁸³ Nekoliko dana kasnije, 19. decembra grupa od trideset studenata iz Kragujevca krenula je peške za Beograd. „Marš istine“, dugačak oko 125 kilometara, studenti su prešli u znak podrške svojim kolegama iz Beograda,⁸⁴ a u Beograd su stigli dan kasnije.⁸⁵ Slična poseta usledila je i od kolega iz Niša, a studenti iz Subotice u Beograd su došli biciklima.⁸⁶

3.4. FORME PROTESTA

Veoma dobro razvijena organizaciona struktura studentskih protesta devedesetih bila je uslovljena velikom raznovrsnošću i brojnošću protestnih akcija i protestnih formi, o kojima će biti reči u nastavku. Ove protestne forme ujedno su, pored sadržaja, uslovljenog celokupnom društvenom transformacijom, predstavljale novinu studentskih protesta devedesetih godina u Srbiji.

Za razliku od statičnih „mitinga istine“ s kraja osamdesetih, gde je forma „protesta“ bila ograničena na odnos govornik-demonstranti, studentski (ali i ostali) protesti devedesetih doveli su do sasvim novih oblika protesta. Nove forme protesta razlikovale su se od starih utoliko, što se njihov efekat u mnogo manjoj meri zasnivao

82 News. U: Boom, br. 5, 5.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_05/bmnew5.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.

83 Novosadski studenti stigli u Beograd. U: Protest Tri-bune '96 - ?, br. 014, 15.12.1996, str. 1.

84 News. U: Boom, br. 10, 18.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_18/bmnews10.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.

85 The Students from Kragujevac Are Here. U: Boom, br. 12, 20.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_20/kraguj.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.

86 Abraxas: The Brave „Iron Cavalry“ of Subotica. U: Boom, br. 13, 23.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_23/brave.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.

na čistoj pretnji ili nasilju. Dok je krajem osamdesetih „leteći jogurt“ predstavljao jasnu pretnju i upozorenje da bi protest mogao da eskalira, „leteća jaja“ sredinom devedesetih imala su pre svega funkciju diskurzivnog događaja i njihovu ulogu treba posmatrati u kontekstu „zauzimanja“ odnosno, u ovom konkretnom slučaju, „markiranja“ (javnog) prostora (npr. pojedinih ulica, pa čak i celih gradova). Dok su jogurtom bili gađani ljudi, jajima su gađane zgrade (RTS, Politika, itd.). Ovaj primer pokazuje ujedno i razliku u formi protesta na nivou simbolike. Dok je jogurt bio samo zamena za kamenice, cigle, paradajz ili šta god slično, što se slučajno „našlo pri ruci“, jaja su bila „marker“ kojima je iz ugla protesta trebalo obeležiti „jajare“. Generalno, simbolika je tokom protesta imala kudikamo značajniju ulogu, pre svega u stvaranju i jačanju kolektivnog identiteta protesta s jedne strane, odnosno isticanja protivnika s druge strane.

Ako je u pogledu protestnih formi studentskih protesta devedesetih postojao relativno jasan prekid u odnosu na proteste Miloševićevih pristalica s kraja osamdesetih godina, od 1992. godine postoji izvestan kontinuitet raznovrsnosti protestnih formi, koji seže sve do protestnih oblika pokreta Otpor!. U svojoj komparativnoj analizi Popadić u pogledu protestnih formi primećuje neverovatne sličnosti između studentskog protesta 1992. i 1996. godine: prepuni amfiteatri, slogani na prozorima (delom čak i iste sadržine), organizaciona struktura, odnosno različite studentske službe, ulični marševi, razgovori, diskusije, kao i neka vrsta „pozitivne energije“.⁸⁷ Pritom je zanimljivo da najveći broj učesnika u protestima 1996. godine nije imao direktnog iskustva sa onima iz 1992. godine.⁸⁸

S obzirom na ogroman repertoar najrazličitijih protestnih akcija tokom studentskih protesta devedesetih godina, u tekstu će biti reči samo o nekim od njih. Da bi se ilustrovala raznovrsnost protestnih formi, ovde će biti pomenuto samo nekoliko najfrekventnijih.

Iako je pojedinačne protestne forme teško (sistematski) prikazati odvojeno, s obzirom na to da je većina protestnih akcija obuhvatala istovremeno nekoliko različitih oblika, treba podvući nekoliko najvažnijih: (1) protestni skupovi, (koji su u retkim slučajevima bili istovremeno i „sedeći“ skupovi – *sit-ins*, na kojima su govori pojedinih govornika predstavljali centralni deo); (2) blokade fakulteta; (3) protestni marševi ili „šetnje“; (4) ulično pozorište, tj. korišćenje ulice kao javnog prostora za

⁸⁷ Popadić (1999), str. 151.

⁸⁸ Ibid.

insceniranje određenih (simboličnih) performansa (u čemu je, pored ostalog, veliku ulogu igrao i zvuk – buka, odnosno muzika); (5) Plakati, leci, grafiti, slogani i sl. i (6) tribine i okrugli stolovi.

3.4.1. PROTESTNI SKUPOVI

Studentski protesti tokom devedesetih po pravilu su počinjali protestnim skupovima, a tek u toku protesta razvijane su različite protestne forme. Uloga samih protestnih skupova tokom vremena se menjala. Dok su još početkom devedesetih skupovi predstavljali događaj za sebe, već tokom studentskog protesta 1996. godine, skupovi su bili početak ili kraj protestnih marševa, popularno nazivanih šetnjama. Zajedničko svim protestnim skupovima bili su govori pojedinih učesnika, odnosno lidera protesta, pri čemu je od velike važnosti bio „nastup“ poznatih javnih ličnosti. Dok su predstavnici organizacije protesta skupove koristili da bi učesnike obavestili o stavovima, zahtevima, planovima ili novostima protesta, govori javnih ličnosti, poput glumaca, književnika, muzičara, pojedinih profesora, ili – u slučaju studentskih protesta vrlo retko – političara, pa čak i sveštenika, bili su deo strategije protesta da s jedne strane javne ličnosti privuče kao „saveznike“, a s druge strane da njihovim učešćem, protestu daju dodatni legitimitet. Ova strategija potpuno je razumljiva, ako se uzme u obzir da je jedan od osnovnih načina, na koje je režim Slobodana Miloševića pokušavao da izađe na kraj sa studentskim protestima, bilo upravo pokušaj diskreditacije studenata koji su učestvovali u protestima.

3.4.2. BLOKADA FAKULTETA

U toku studentskog protesta 1992. godine studenti su već nakon nekoliko dana zauzeli tri fakulteta, rešivši da se *povuku na svoje fakultete dok još postoje*.⁸⁹ Ipak, inscenirani strah od zatvaranja fakulteta nije bio pravi razlog za blokadu fakulteta. I ovo je, pre svega bila strateška odluka. Pošto su želeli da protest potraje, da stvori neku vrstu kontinuiteta, a znajući iz prethodnih iskustava (1991., mart 1992.) da ne mogu previše dugo ostati napolju, studenti su zauzeli prostorije fakulteta. Pošto je istrajnost, a pre svega organizacija protesta zahtevala određene uslove, fakulteti su

89 Prosic-Dvornic (1993), str. 129–130.

se pokazali kao izuzetno korisni.⁹⁰ I dok su Filološki i Prirodno-matematički fakultet samo „iznajmili“ svoje ulazne holove, amfiteatre i neke učionice na prvom spratu, Filozofski fakultet bio je potpuno „preuzet“, izuzev nekoliko kancelarija uprave tog fakulteta.⁹¹

Pojedine učionice fakulteta bile su pretvorene u kancelarije organizacionih struktura, neke su pretvorene u zajedničke prostorije u kojima su studenti sedeli, razgovarali ili učili, a pojedine veće učionice poslužile su kao pravi klubovi, u kojima su se održavale tribine, koncerti ili se pila kafa. Pored toga, jedan deo prostorija preuređen je u spavaonice.⁹²

Iako je blokada fakulteta studentima pružala mogućnosti da Protest održe duže nego što bi to možda bio slučaj pre svega bez potrebne infrastrukture, pokazalo se ipak da ovaj oblik protesta nije mogao da dovede do ostvarenja postavljenih ciljeva protesta. Blokada fakulteta čak je u izvesnoj meri pogodovala režimu, jer je bar deo studenata bio sklonjen sa ulica Beograda, a time dobrim delom i iz javnosti. S druge strane, amfiteatri i učionice na fakultetima pružile su mogućnost da se organizuju tribine i okrugli stolovi, koji su Protestu 1992. dali dodatni prostor za jednu temeljniju diskusiju o društvenim problemima.

Uprkos tome, efekat ove forme protesta nije doveo do ispunjenja zahteva Studentskog protesta '92, pa u toku Studentskog protesta '96/'97. blokade fakulteta nisu igrale neku veću ulogu. Ono što je kao korisno iskustvo preuzeto – mada u nešto težim uslovima – bilo je korišćenje fakultetskih resursa u ogranizacione svrhe. Pored učionica, telefona, računara, itd. Studentski protest '96/'97. koristio je i univerzitetske servere za svoje Internet prezentacije i time dodatno proširio svoj prostor delovanja.

3.4.3. PROTESTNE ŠETNJE

Kao najznačajnija protestna forma studentskih protesta devedesetih godina u Srbiji mogu se svakako posmatrati protestni marševi, koji su nazivani šetnjama. «Šetnje» su organizovane još tokom martovskog studentskog protesta 1992. godine, a nekoliko puta i za vreme junskog protesta te godine. Dok je blokada fakulteta bila protestna forma, koja je imala uticaja pre svega na dešavanja na Univerzitetu, protestni marševi

90 Ibid.

91 Ibid.

92 Ibid., str. 131.

bili su najjasnija javna manifestacija otpora studenata. Ujedno, uvođenje ovog oblika protesta predstavlja i najveću novinu u domenu protestnih formi i čini jednu od razlika između studentskih protesta devedesetih i protesta podrške Miloševićevom režimu s kraja osamdesetih, ali i ranih protesta opozicionih stranaka početkom devedesetih godina.⁹³

Protestne šetnje organizovane su sledeći različite maršute. Tokom Studentskog protesta 1992. najupečatljivije bile su šetnje poput šetnje na Dedinje – tzv. *Marša mira*, pri čemu je pod sloganom „Miro, stavi džezvu“, cilj bio simbolična poseta kući Slobodana Miloševića i njegove žene Mire Marković, kako bi im se skrenula pažnja na studentski protest, koji su mahom ignorisali, zatim marševa „putevima prošlosti“, šetnji čiji je cilj bio poseta Titovom grobu u Kući cveća, gde su studenti želeli da se obrate *duhovnom* ocu Slobodana Miloševića, ne bi li ga možda na neki način zaustavio ili *Parade slepih* – šetnje studenata do zgrade Televizije pred kojom su podeljeni leci Studentskog protesta.⁹⁴ Prolazeći zatvorenih očiju pored zgrade Televizije, studenti su pokazivali otpor režimskoj propagandi čiji je simbol ona bila.⁹⁵ Cilj svih ovih marševa bio je pre svega privlačenje pažnje javnosti, što se na duži rok i pokazalo uspešnim.

Za Studentski protest '96/'97. šetnje su predstavljale ujedno i najvažniji oblik protesta. Osim u slučajevima, kada je policija onemogućavala dalje kretanje, šetnje studenata za puna četiri meseca predstavljale su glavnu odliku ovog protesta. Skoro svakog dana, nakon kraćeg protestnog skupa na Univerzitetu, na kojem je obično najavljivana maršuta, studenti su „šetali“ većim ulicama Beograda (slično je bilo i u drugim univerzitetskim gradovima), prolazeći pored zgrada, koje su smatrane simbolima moći režima – Republičke i Savezne skupštine, Televizije, Politike, itd.

Iako je glavna funkcija šetnji bila simboličko zauzimanje javnog prostora, kao i prikazivanje da se „nešto pokreće“ (mada ne treba zaboraviti i praktične razloge za šetnju – dugi govori na protestnim skupovima svakako ne bi uspeli da zadrže pažnju studenata na isti način kao šetnja), protestni marševi istovremeno su stvarali i jačali i kolektivni identitet Protesta. S obzirom da su samu šetnju kao oblik protesta dopunjavali različiti drugi (kreativni) elementi – transparenti sa najrazličitijim duhovitim porukama, bedževi i razni drugi detalji, muzika⁹⁶ (najpoznatiji su svakako

93 Ibid., str. 134.

94 Milena Dragičević-Šešić (2001): *The Street as Political Space: Walking as Protest, Graffiti, and the Student Carnivalization of Belgrade*. U: *New Theatre Quarterly*, god. 17, br. 1, str. 74.

95 Prosic-Dvornic (1993), str. 134.

96 O ulozi muzike u protestu vidi: Marc W. Steinberg (2004): *When Politics Goes Pop: on the intersections of popular and political culture and the case of Serbian student protests*. U: *Social Movement Studies*, god.

bili bubnjari), buka⁹⁷, koja se proizvodila uglavnom pištaljkama, ali i različitim trubama, čegrtaljkama i sl. – studentski protesti stvarali su neku vrstu karnevalske atmosfere.⁹⁸ Ova karnevalizacija protesta doprinela je s jedne strane mobilizaciji podrške studenata, a s druge strane sprečavala je (u većini slučajeva) da protest eskalira i da dođe do nasilnih akcija policije. (Iako je takvih akcija pojedinačno i bilo, policiji je bilo kudikamo teže da „reaguje“ na demonstrante koji su delili cveće ili pred policijskim kordonom naglas čitali poeziju.)

3.4.4. ULIČNO POZORIŠTE

Još tokom studentskih protesta 1992. godine, najspektakularniji događaji bili su protestni skupovi koji su se (manje ili više spontano) razvijali u ulično pozorište.⁹⁹ Već tada je studentima bilo jasno da su simboličke akcije mnogo efikasnije od govora i statičnih protestnih skupova.¹⁰⁰ Pored javne nastave na Studentskom trgu, gde su se na otvorenom držala predavanja, insceniranje je korišćeno i u jednoj novoj vrsti komunikacije sa institucijama režima. Jedna vrlo ilustrativna akcija, ujedno i poslednja protestna akcija Studentskog protesta 1992. godine, bila je incenirana sahrana Univerziteta, održana 3. oktobra 1992. godine. Zamišljena kao simbolička kritika, akcija je bila uperena protiv tek donetog novog Zakona o univerzitetu. Neposredno nakon stupanja na snagu ovog zakona, Beogradski univerzitet (1838-1992) je preminuo. Stoga su studenti organizovali pogrebnu povorku, sa sve kovčegom i čituljom. Insceniran je čak i testament, iako mnogo toga Univerzitet naslednicima nije imao da ostavi, nakon što mu je država oduzela svu imovinu. Povorka je svečano krenula od Filozofskog fakulteta do Narodne skupštine, gde je kovčeg javno prikazan i predat onima koji su bili odgovorni za smrt Univerziteta.¹⁰¹

Sa ciljem pripisivanja odgovornosti za društvene probleme režimu, studenti su nastojali da političare prikažu kao negativne, koristeći se jasnom simbolikom. Tako su, ukazujući na prljav karakter politike režima, studenti poslanicima ispred skupštine jednom prilikom ostavili sapun.¹⁰²

3, br. 1, str. 3–29; Jansen 2001, str. 49.

97 Up. Dragičević-Šešić (2001), str. 75–76.

98 Ibid.

99 Prosic-Dvornic (1993), str. 134.

100 Ibid.

101 Ibid., str. 136–137.

102 Dragičević-Šešić 2001, str. 74.

Akcije simboličkog čišćenja javnog prostora bile su deo protestnih formi i tokom studentskog protesta 1996. godine. Tako su dan nakon kontra-mitinga, koji je režim organizovao u Beogradu, dovezavši autobusima pristalice iz cele Srbije, studenti deterdžentima „dekontaminirali“ trg i ulice, na kojima je ovaj miting održan.¹⁰³ Inscenirane akcije, koje možemo nazvati uličnim pozorištem tokom Studentskog protesta '96/'97. bile su još brojnije. U situacijama, u kojima je policijski kordon zaustavljao protestnu šetnju, studenti su na uskom prostoru sa rukama na glavi šetali u krug, simulirajući šetnju u zatvorskom dvorištu. Interesantne su takođe i akcije uperene protiv uprave Beogradskog univerziteta. Na primer, kada je nastavnom osoblju, koje je podržavalo studente, bio onemogućen ulaz u zgradu Rektorata, studenti su rešili da „isteraju đavola“ iz zgrade uz pomoć molitvi, sveća i belog luka.¹⁰⁴ Još interesantniji primer je niz akcija, u kojima su studenti tražili rektora Beogradskog univerziteta. Nakon što je simbolički pretraženo nebo – i to posebnim teleskopima, tzv. rektorskopima –, podzemlje (studenti su pretraživali arheološke iskopine), te reke i zoološki vrt, studenti su tek od proročice „vidovite Branke“ dobili „pouzdanu“ informaciju o tome, kada će rektor podneti ostavku.¹⁰⁵

3.4.5. PLAKATI, LECI, GRAFITI, SLOGANI

Još jedna od razlika u odnosu na mitinge Miloševićevih pristalica s kraja osamdesetih godina bile su poruke studentskih protesta, ispisane na različitim plakatima, lecima, raznovrsni slogani i grafiti.¹⁰⁶ Tokom studentskog protesta u leto 1992. godine ispisivanje poruka predstavljalo je veoma rasprostranjen oblik protesta. Dostupan svakome, na pročelju Filozofskog fakulteta improvizovan je prostor za poruke, nazvan „Zidom plača“, putem koga su „odašiljane“ poruke građanima i predsedniku. „Ovo nije žurka“ obavestavao je [...] veliki plakat, a kao potvrda da veselje nije povod masovnom okupljanju studenata u univerzitetkim zdanjima i poruka „Više nemamo šta da izgubimo“.¹⁰⁷ Plakatima sa duhovitim porukama i crtežima oblepljena je vremenom skoro cela staklena površina na Filozofskom fakultetu, budeći time

103 Jansen 2001, str. 45.

104 Ibid.

105 Marović, Ivan: Zona sumraka. U: Antić, Čedomir (ur.): Decenija. Spomenica studentskog protesta. 1996-2006, Beograd: Evoluta, str. 40.

106 Za detaljniju analizu parola studentskih protesta devedesetih u Srbiji vidi Tamara Gruden (2001): Kako se opirala Srbija. Beograd: N. dani.

107 Rajić (1992a), str. 10.

interesovanje kako studenata tako i javnosti uopšte, a pre svega predstavljajući reakciju studenata na pretnje režima.¹⁰⁸

Već i samo nabrojiti sve slogane, koji su krasili ovaj i naredne studentske proteste, bilo bi previše. Treba, međutim, svakako istaći pojedine od njih. Sami slogani svedočili su o različitim razlozima pojedinaca za učešće u protestu. Dok su jedni bili usmereni protiv rata i politike režima koja je dovela do ratova, poput poznatog „Menjam dvospratnu kuću za kuću sa podrumom“, kojim se anticipiralo bombardovanje Srbije, drugi su se obraćali Miloševiću i bili su postavljeni u kontekst globalnih dešavanja, kao što je rat u Iraku 1991. godine, poput „Drž’ se rođače. Sadam Husein“ ili sletanja američke posade na mesec – „Mali korak za tebe, velik korak za Srbiju!“¹⁰⁹ ili „Staljin po drugi put među Srbima“¹¹⁰.

Pored toga, pojedini slogani apostrofirali su studentski protest i njegovu etiku kao npr. „Ovo je jedini rok za ispit tvoje savesti!“ ili „Ispuni uslov za upis u sledeći semestar života!“. Na optužbe da iza protesta stoje strane sile, koje ga finansiraju, studenti su odgovarali sloganima poput „Plaćaju nas Aristotel, Dekart, Po, Dante, Njutn, Džojns, Kami i drugi svetski ološ [...]“¹¹¹. Takođe, pojedini slogani vezivali su se za svakodnevni život, odnosno popularnu kulturu, pa je kao aluzija na televizijsku seriju *Tvin Piks* nastao slogan „Sloba je ubio Loru Palmer!“¹¹².

Tokom studentskog protesta 1996. godine broj učesnika i povećana medijska pažnja doveli su do mnogo većeg broja i veće raznovrsnosti poruka, parola, grafita u odnosu prema studentskom protestu 1992. godine, iako se može primetiti određeno ponavljanje glavnih tema, čime se potvrđuje određen kontinuitet između ovih protesta.¹¹³ Novi slogani bili su vezani uglavnom za aktuelni politički kontekst. Tako je povodom manipulacije izbornih rezultata došlo do brojnih slogana poput „Sloba, majstore! Šibicari“, „Reformišite tablicu množenja, možda će rezultati biti još bolji“, „Glasao ne glasao, Sloba ti se piše“, itd.¹¹⁴

Pored slogana upućenih Slobodanu Miloševiću, Mirjani Marković, režimu uopšte, međunarodnoj zajednici i medijima, specifičnost Studentskog protesta '96/'97. predstavljali su slogani upućeni rektoru Beogradskog univerziteta, Dragutinu

108 Dragičević-Šešić (2001), str. 82–83.

109 Ibid.

110 Prosic-Dvornic (1993), str. 136.

111 Dragičević-Šešić (2001), str. 82–83.

112 Ibid.

113 Ibid., str. 83.

114 Gruden, str. 73.

Veličkoviću,¹¹⁵ kao npr. „Predaj se Dragutine. Vreme ti je“, „Neš' se ti leba najesti od rektorovanja“, „Pozdravi Panteliju kada budeš odlazio“ ili „Posle buvljaka rektore ti si najveće dostignuće socijalizma“ i sl.¹¹⁶

Još jedna specifičnost Studentskog protesta, koju vredi pomenuti, bile su pored transparentata i lutke. Najpoznatija bila je svakako lutka Slobodana Miloševića u zatvorskoj uniformi. Dok su se lutke kao protestna forma u vreme Studentskog protesta 1992. godine pojavljivale isključivo kao skulpture ili instalacije,¹¹⁷ u toku studentskog protesta 1996. lutke su bile deo pokretne slike protestnih šetnji i karnevalske atmosfere.¹¹⁸ I Studentski protest '96/'97. imao je nekoliko svojih skulptura i instalacija, kao što je velika kartonska piramida kojom su beogradski studenti kao graničnikom obeležili ulaz u „zabranjeni grad“, tj. Dedinje, deo Beograda, u kome se nalazila kuća Slobodana Miloševića. Pored toga, studenti su planirali postavljanje spomenika Studentskom protestu '96/'97. – bronzane figure u obliku šake koja drži uzdignut indeks – simbol studentskog protesta. Iako je od kartona napravljen model ove skulpture, bronzana šaka sa indeksom nikada nije ostvarena, a sam model, čuvan na Filozofskom fakultetu u Beogradu, bačen je pre nekoliko godina.

3.4.6. TRIBINE I OKRUGLI STOLOVI

Manje protestni oblik, ali svakako deo studentskih protesta bile su javne diskusije ili tribine, koje su se i u toku Protesta 1992. i u toku Protesta 1996/97. godine organizovale na univerzitetima, odnosno pojedinim fakultetima. U toku blokade fakulteta na Beogradskom univerzitetu u leto 1992. godine, održano je nekoliko tribina sa poznatim naučnicima, političarima, književnicima ili novinarima.¹¹⁹ Studenti su se tokom ovog protesta još trudili, a donekle i bili uspešni da „za istim stolom“ okupe kako predstavnike opozicije tako i predstavnike vladajuće partije.¹²⁰

I dok su teme tribina tokom Studentskog protesta '92. bile uglavnom bile vezane za društvene i političke probleme, u okviru Studentskog protesta '96/'97. organizovano je i nekoliko tribina koje su se bavile samim protestom, poput javne diskusije na

115 Rektor kao tema na studentskim transparentima predstavlja ujedno i novinu u tradiciji studentskih protesta na Univerzitetu u Beogradu. Up. Gruden, str. 70.

116 Ibid., str. 70–71.

117 Dragičević-Šešić (2001), str. 74.

118 Ibid., str. 82.

119 Prosic-Dvornic (1993), str. 130.

120 Ibid., str. 135.

temu „Studentski protest – energija za promene“, koju je 31. januara organizovalo uredništvo časopisa *Republika*, čiji su gosti bili Nebojša Popov, Zagorka Golubović, Ivan Čolović, Bora Kuzmanović i dr.¹²¹ Slična tribina, na kojoj su razmotreni razvoj i rezultati protesta, održana je 26. marta 1997. godine na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu.¹²²

Glavna funkcija ovakvih diskusija – bez obzira na njihov nivo, profil učesnika ili konkretnu temu – bilo je stvaranje prostora za kolektivno tumačenje društvenih prilika, definisanje ključnih problema, odnosno artikulisanje ciljeva Protesta. Putem ovakvih razgovora, diskurzivno se jačala pozicija celokupnog studentskog pokreta, odnosno konkretnog Studentkog protesta. Koje su teme, odnosno politički stavovi predstavljali konačan rezultat ove vrste „pregovaranja“ oko dominantnog idejnog okvira (tumačenja) studenata, biće prikazano u nastavku teksta.

4. IDEJNA OSNOVA STUDENTSKIH PROTESTA

Kao što je dosad prikazano, studentski protesti devedesetih godina u Srbiji bili su vrlo organizovani antirežimski protesti, koji su koristili čitav niz raznovrsnih protestnih formi. Isto tako, ovi protesti su bili organizovani na svim univerzitetima u Srbiji, a postojao je i određen nivo koordinacije među njima, te svakako jasna solidarnost, odnosno zajednički ciljevi. Sami zahtevi studentskih protesta tokom devedesetih godina odnosili su se na različite probleme. Pritom treba razlikovati dva nivoa zahteva, iako su oni međusobno povezani. Jedan deo zahteva odnosio se na probleme na univerzitetima, a drugi deo na probleme u društvu. Pitanje koje se ovde postavlja je vezano pritom za ideološku i vrednosnu pozadinu tih zahteva: sa koje pozicije je dolazila kritika studenata? Da li je njihov antirežimski stav bio posledica jedne konzistentne ideologije ili je sam taj stav predstavljao jedinu „ideologiju“?

Ako se uzmu u obzir mehanizmi tumačenja društvenih problema putem kojih protesti mobilisu veći broj pristalica, moraju se uzeti u obzir bar dva nivoa stvaranja tzv. interpretativnog okvira ili frejma: dijagnozu i prognozu. Drugim rečima, treba videti šta su studentski protesti dijagnosticirali kao ključne probleme u društvu, a šta su najavljivali ili predlagali kao rešenja za te probleme.

Na nivou zahteva vezanih za univerzitet i njegove probleme, studenti su od

121 Prosic-Dvornic (1993), str. 130.

122 Ibid., str. 135.

početka devedesetih manje ili više direktno tražili jačanje autonomije univerziteta. Istovremeno, moglo se primetiti da je režim nakon svakog većeg protesta, u okviru kog su studenti zahtevali autonomiju univerziteta, donosio novi, još oštriji i represivniji zakon o univerzitetu, i još više je ograničavao, odnosno potpuno ukidao. Tako je 1992. godine nakon Studentkog protesta donet prvi postjugoslovenski Zakon o univerzitetu, pa zatim 1998. godine, godinu dana nakon kraja Studentskog protesta '96/'97. S obzirom na vrlo konkretne reakcije režima na studentske proteste i njihove zahteve vezane za autonomiju univerziteta, zanimljivo je, zašto je univerzitet, odnosno njegova autonomija za režim bila toliko važna, posebno ako se uzme u obzir da su problemi, kojima se režim bavio npr. 1992. godine, kao što su ratovi i međunarodna izolacija bili ipak mnogo dramatičniji. Izvesno je da je sam pojam autonomije u okviru studentskih protesta i njihovih zahteva obuhvatao pre svega nemešanje režima u imenovanju univerzitetskih i fakultetskih uprava, a manje istraživačku i naučnu slobodu. S druge strane, novim zakonima o univerzitetu režim je nastojao pre svega da suzbije politički angažman studenata. Na taj način, autonomija univerziteta postaje relativno apstraktna kategorija, koja pre svega predstavlja simbol i merilo represije režima, koja je zahvatala celokupno društvo.

Tako su u okviru Studentskog protesta '96/'97. zahtevi vezani za Univerzitet u Beogradu – ostavke rektora i studenta prorektora – doneti tek naknadno, tj. nakon što su rektor, odnosno student prorektor odbili da podrže Studentski protest. Tek su studentski protesti u proleće 1998. godine bili usmereni protiv samog represivnog Zakona o univerzitetu i njegove primene, ne formulišući jasne zahteve u vezi sa opštim društvenim problemima.

Imajući u vidu usku povezanost pomenuta dva nivoa zahteva, jasno je da je zato i za studentske proteste nivo zahteva vezanih za celokupno društvo bio važniji. Ovde je bitno istaći da je postojala jasna razlika između zahteva studentskih protesta s početka devedesetih i Studentskog protesta '96/'97, što je svakako u velikoj meri bila posledica promena celokupnog društvenog i političkog konteksta. Pripisujući režimu krivicu za ratove, međunarodnu izolaciju, ekonomsku krizu, itd., studenti su početkom devedesetih još jasno tražili ostavku Slobodana Miloševića. Za razliku od toga, Protest '96 je svoje zahteve sveo na rešavanje jednog aktuelnog problema – manipulacije izbornih rezultata na lokalnim izborima. Iako su i u ovom slučaju – možda čak još više – studenti Miloševića videli kao glavnog protivnika, zanimljivo je da nije tražena njegova ostavka. Pritom je sam protest po svom obimu u zimu 1996./1997. bio

mного veći od letnjeg studentskog protesta 1992. godine, pa se jedno od mogućih objašnjenja za relativno „skromne“ zahteve ovog studentskog protesta verovatno može pronaći u dinamici represije režima, odnosno njegovoj većoj spremnosti da primeni silu u slučaju da dođe do pokušaja rušenja vlasti.

Ipak, verovatnije je da se ovde zapravo može primeniti kritika Nebojše Popova, koji je još u toku Protesta smatrao da „studentskom protestu nedostaje artikulacija“.¹²³ Prema Popovu, Studentski protest ne samo što se nije jasno (ideološki) odredio prema konkretnim društvenim problemima, nego je čak ostalo nejasno „u čemu je [bio] osoben problem studenata koji protestuju Beogradom i drugim gradovima, jer su osnovne zahteve pozajmili od koalicije Zajedno, a ništa novo, autentično svoje nisu doneli.“¹²⁴

Ovo pitanje – pitanje ideološke pozicije, odnosno vrednosne orijentacije – bilo je u toku samih studentskih protesta devedesetih pitanje kako istraživačkih projekata, tako i političke diskusije. Zanimljivo je pritom, da su studenti vrlo često smatrani stvaraocima civilnog društva, a studentski protesti manifestacijama jedne druge, demokratske Srbije. Osnovna karakteristika studentskih protesta u takvom njihovom tumačenju bila je kategorija „čednosti“.¹²⁵ Pored toga, oni su bili i pokretači, nosioci nekakve „pozitivne energije“ i sl. Najčešće, studentski protesti označavani su kao demokratski, pri čemu se ova odlika vezuje kako za same zahteve studenata, tako i za forme, odnosno *ikonografiju* protesta.¹²⁶ Same šetnje i protestne forme tumačene su kao izrazito demokratske, pa se u vezi sa studentskim (i građanskim) protestom '96. čak govorilo i o *demokratskoj topografiji Beograda*.¹²⁷

Pitanje ideološke osnove studentskih protesta devedesetih ne može se, međutim, postaviti van društvenog i političkog konteksta. S jedne strane, konkretni povodi za studentske proteste bili su deo tog konteksta, a s druge strane odgovor studenata na te probleme takođe se artikulisao u tom kontekstu. Tako je zanimljivo da su studentski protesti – i onaj iz 1992. i onaj iz 1996. godine – stalno isticali da nisu deo protesta opozicionih stranaka, a ipak su se održavali skoro istovremeno.¹²⁸ Isto tako,

123 Radović; Veljanovski (1997).

124 Ibid.

125 Ibid.

126 Ibid.

127 Edita Petronijević (1997): Streets of Protest. Space, Action and Actors of Protest 96/97 in Belgrade. U: Polish Sociological Review, br. 3 (123), str. 285.

128 Tako je studentski protest u martu 1991. godine bio reakcija na demonstracije 9. marta koje je organizovao Srpski pokret obnove; u martu 1992. godine, uporedo sa studentskim protestom organizovane

i studentska kritika režima Slobodana Miloševića dolazila je sa različitih strana. Kao i pojedine opozicione stranke, i studenti su u okviru svojih protesta npr. kritikovali Miloševića i zbog činjenice da je vodio ratove, ali i zbog činjenice da ih je (iz)gubio.

Ilustrativan je primer predavanja francuskog filozofa i pacifiste Anrija Levija na Filološkom fakultetu u Beogradu u toku studentskog protesta 1992 godine. Njegova kritika rata, odnosno objašnjenje rata u Bosni kao rata koji se vodi između nacionalista, a pre svega protiv kosmopolitski orijentisanih građana svih republika bivše Jugoslavije, bez obzira na njihovu etničku pripadnost,¹²⁹ izazvala je kod jednog dela studenata burne reakcije. „Nacionalističke parole, zvižduci i galama pratili su najveći deo njegovog izlaganja.“¹³⁰ Iako su se predstavnici Glavnog odbora Studentskog protesta '92 izvinili Leviju, tvrdeći da ovakve reakcije nisu bile spontane¹³¹ i prebacivajući na taj način krivicu na nekog drugog, izvesno je da je politički kontekst – u ovom konkretnom slučaju jačanje nacionalizma i rat u Bosni – mnogo više uticao na studente, nego što je to bilo prikazivano.

Insistiranje studenata 1992. godine, recimo, na stvaranju tzv. Vlade nacionalnog spasa, tj. tela, koje je Srbiju trebalo da izvede iz ćorsokaka u koji je Milošević uveo, bilo je tek formalno vezano za demokratiju. Raspadom Jugoslavije nacionalno pitanje (i) u Srbiji je postalo dominantno i diskurzivno je reprodukovano sve do danas. Ključno pitanje dakle najčešće nije bilo kako država treba da funkcioniše, već kako ona treba da se zove, koje su njene granice i sl. Ove ključne odlike političkog konteksta nisu zaobišle ni diskusije u okviru studentskih protesta. Interesantno je da se i u slučaju ovih protesta (kao i u slučaju opozicionih stranaka) tokom devedesetih stalno provlačio jedan pokušaj balansiranja između *demokratije i nacionalnog pitanja*. S jedne strane, studenti su se u okviru svojih protesta u celom ovom periodu zalagali za smenu Miloševića, deklarativno su bili protiv rata i zahtevali drugačije odnose na univerzitetu. Kasnije se korpusu studentskih zahteva pridružilo isticanje važnosti poštovanja izborne volje i zahtevala se sloboda medija. Uzevši sve ovo u obzir, može se zaista reći da je idejna osnova studentskih protesta bilo zalaganje studenata za

su i demonstracije Demokratske stranke, a i u junu 1992. godine, studentski protesti tekli su uporedu sa demonstracijama opozicije, čija je glavna manifestacija bio Vidovdanski sabor; 1996. godine, studentski protest je počeo tek nakon tzv. „građanskog“ protesta. Jedini studentski protest, koji su studenti prvi organizovali, da bi tek naknadno usledio „građanski“ protest, bio je protest ispred Saveznog parlamenta, održan 27. februara 1989. Up. Popadić 1999, str. 157.

129 Prosić-Dvornic (1993), str. 130.

130 Rajić (1992b), str. 6.

131 Ibid.

demokratizaciju društva. Problem predstavlja jedino činjenica da sama demokratija nikada ne može biti *rešenje* određenih društvenih problema, već predstavlja samo okvir u kome se rešenja određenih društvenih problema mogu tražiti. Pritom treba istaći i da je demokratija, na način na koji je ona predstavljala idejnu osnovu studentskih protesta, bila pre svega nekakav apstraktni ideal, koji je na tom opštem nivou podržavala većina studenata. Sličan zaključak je na osnovu svog istraživanja studentskog protesta '96/'97., zasnovanog na intervjuima pojedinih učesnika protesta, doneo i Bora Kuzmanović, ističući da u celini, većina ispitanika pokazuje demokratsku orijentaciju, iako se procenat onih koji podržavaju demokratiju smanjuje uporedo sa kretanjem od opšteg nivoa ka konkretnim pitanjima.¹³²

S druge strane, kako je demokratija bila opšta ideja, koja je bila zajednički imenilac svih studentskih protesta, i nacionalno pitanje je u manjoj ili većoj meri bilo prisutno u svim protestima. Tako su studenti u cilju sticanja i jačanja legitimiteta protesta, saveznike tražili upravo u onim „moralnim autoritetima“ društva – patrijarhu Srpske pravoslavne crkve,¹³³ koji je 1997. godine čak rešio višednevnu blokadu protesta, prošavši kroz kordon policije, predvodeći litiju kojoj su se priključili i studenti. Pritom je zanimljivo da kao i u slučaju demokratije, i u slučaju nacionalnog pitanja, ono nije predstavljalo ništa više nego strateški odabranu *etiketu*, koja je dozvoljavala veću mobilizaciju. Shodno tome, ne može se tvrditi da su studentski protesti devedesetih bili pre svega nacionalistički, niti da je nacionalno pitanje predstavljalo idejnu osnovu ovih protesta. Pre se može reći da se i ovde radilo o strateškom odabiru tema studentskog protesta, koje su za cilj imale pre svega što veću mobilizaciju pristalica, „ne ulazeći u detalje“ samih društvenih problema. Ključne teme nacionalističkog diskursa, poput „situacije“ na Kosovu bile su tek sporadične i postale su aktuelne za jedan deo studenata tek tokom protesta 1998. godine.

132 Bora Kuzmanović (1999): Value Orientations and Political Attitudes of Protest Participants in the 1996-97 Student Protest. U: Mladen Lazić (ur.): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press, str. 135.

133 Slobodan Kljakić (1992): Najvažnije je da se Srbi ne sukobe međusobno. Patrijarh Pavle primio studentsku delegaciju. In: Politika, 19.06.1992, str. 7.

5. ZAKLJUČAK

Na osnovu prikazanog razvoja studentskih protesta devedesetih godina u Srbiji, njihovih zahteva, organizacione strukture, regionalne rasprostranjenosti, formi i idejne osnove, može se zaključiti da su studenti u Srbiji u ovom periodu svakako predstavljali važne aktere u borbi protiv režima Slobodana Miloševića. Iako nisu svi studenti učestvovali u studentskim protestima,¹³⁴ brojnost učesnika ovih protesta, kao i učešće studenata svih univerziteta u Srbiji, a pre svega izvestan kontinuitet u pogledu antirežimskog stava, zahteva i formi protesta ukazuju na to da je tokom devedesetih godina u Srbiji došlo do artikulisanja jednog novog društvenog pokreta studenata.

Studentski protesti devedesetih s jedne strane nadovezali su se na mitinge Miloševićevih pristalica s kraja osamdesetih, koristeći ulicu, a ne institucije kao prostor delovanja i artikulacije političkih stavova, a s druge strane doneli su čitav niz (u Srbiji) novih protestnih formi.¹³⁵ Raznovrsnost oblika i velik broj protestnih akcija zahtevala je kudikamo bolju koordinaciju i komunikaciju, pa studentski protesti već početkom devedesetih razvijaju jednu vrlo kompleksnu organizacionu strukturu, koja će biti odlika svih protesta do kraja devedesetih godina.

Iako su polazili sa univerziteta i uglavnom koristili resurse univerziteta, studentski protesti u svojim zahtevima nisu se, međutim, ograničavali na univerzitetske probleme, već su formulisali i opšte društvene zahteve. I pored stalnog isticanja posebnosti studentskog protesta u odnosu na proteste opozicionih stranaka, zahtevi opozicije i društveni zahtevi studenata većinom su bili skoro identični. Kao i u slučaju protesta opozicionih stranaka i u slučaju studentskih protesta ključan je bio antirežimski stav. Pozicije, sa kojih je dolazila kritika uperena protiv režima, bile su u oba slučaja različite. Ratove npr., za koje je okrivljen režim Slobodana Miloševića, deo studenata je kritikovao iz pozicije mirovnog diskursa, a deo studenata zbog njihovog po Srbiju negativnog ishoda.

U celini, međutim, studentski protesti zalagali su se za demokratizaciju društva. Istovremeno, demokratija je kao *rešenje* za u datom trenutku aktuelne društvene

134 Iako je nepotrebno špekulisati o – po pravilu različitim – procenama broja učesnika protesta, izvesno je da je većina studenata tokom devedesetih godina ili aktivno učestvovala ili bar podržavala studentske proteste.

135 Kao prvi protest u Srbiji Studentski protest '96 je koristio Internet za komunikaciju, a s obzirom da je time omogućena i komunikacija sa inostranstvom, proširio i svoj prostor delovanja.

probleme, definisane u odgovarajućem interpretativnom okviru, predstavljala nekakvu apstraktnu vrednost *per se*, a ne sistemski okvir za rešavanje društvenih problema. Iako su studentski protesti devedesetih – ako izuzmemo Protest za Kosovo i Metohiju iz 1998. godine – izbegavali da u svojim zahtevima previše ističu tzv. nacionalno pitanje, deo njihove kritike nadovezuje se na nacionalni diskurs tog vremena, pa se prilikom rešavanja društvenih problema, i na studentskom spisku saveznika, nalaze „najviše nacionalne institucije“ poput Srpske pravoslavne crkve ili Srpske akademije nauka i umetnosti. Uprkos tome, bilo bi pogrešno konstruisati stav da su studentski protesti bili nacionalistički, posebno s obzirom na to da analiza odnosa studentskih protesta prema nacionalnom pitanju zahteva kudikamo detaljnije istraživanje. Ipak, činjenica jeste da su i studentski protesti devedesetih godina u Srbiji po sadržini svoje kritike bili samo deo opšteg političkog konteksta, odnosno samo reprodukovali dominantne diskurse u sferi politike. Stoga se postavlja pitanje stvarnog društvenog značaja studentskih protesta tokom „ere Milošević“, kao i u kojoj meri su njihovi ciljevi konačno ostvareni.

Iako su studentski protesti i ceo studentski pokret devedesetih godina težili ka društvenim promenama – mada su te promene bile svođene skoro isključivo na smenu režima Slobodana Miloševića – izvesno je da su ovi protesti tokom devedesetih dodatno ojačali tzv. civilno društvo u Srbiji, vodeći ka pluralizaciji u sferi studentskog organizovanja, stvarajući jednu vrstu novog socijalnog kapitala. Pre svega visok nivo organizacije studenata u tom periodu postavio je osnove za veće učešće studenata, kako u procesima odlučivanja na univerzitetima, tako i u društvenim procesima uopšte. Može se dakle zaključiti da je osnovni značaj studentskog pokreta devedesetih godina bilo stvaranje jedne *aktivističke prakse*, čime je pojačan protestni potencijal u društvu, a time i postojeće društvene i političke inicijative. Ulogu „pojačala“ koju su studentski protesti imali u ovom periodu potvrđuje i činjenica da je studentski pokret uglavnom zastupao već prisutne ideje o društvenim i političkim promenama, mahom preuzimajući i strateški mudro (re)kombinujući zahteve različitih opozicionih partija sa ciljem što šire mobilizacije.

Iako je stvarni učinak studentskih protesta teško izmeriti, može se zaključiti da su ciljevi studentskih protesta na nivou univerziteta nakon više od jedne decenije ipak ostvareni. Nov Zakon o univerzitetu, donet 2005. godine u većoj meri garantuje autonomiju univerziteta, a zakonskim uvođenjem studentskih parlamenata, ostvaren je još jedan dugoročan cilj, stvaranje studentskog predstavničkog tela na

univerzitetima i fakultetima, postavljen još početkom devedesetih godina.

I društveni zahtevi studenata, koji su, uprkos konkretnim povodima i problemima, bili vezani pre svega za smenu režima Slobodana Miloševića, odnosno za demokratizaciju društva, ispunjeni su 2000. godine. Pitanje, koje se pritom postavlja, a koje se odnosi na direktnu kauzalnu vezu između studentskih protesta i rušenja Miloševićevog režima, zahteva jednu sasvim drugačiju analizu. Iz činjenice, međutim, da je fokusiranje kritike (i) studentskih protesta na Miloševića, tj. njegovo isticanje kao glavnog protivnika, bilo strateški možda veoma značajno, ali je istovremeno sprečilo suštinsko bavljenje društvenim problemima u Srbiji u tom periodu, može se objasniti često i vrlo neprijatno suočavanje društva sa istim onim problemima, koji su do uspona Miloševića i doveli, a koji pod pojmom *socijalno pitanje* obuhvataju nezaposlenost, siromaštvo, društvene nejednakosti, itd.

Da li će studenti nakon 2000. godine (ponovo) biti jedan od najvažnijih društvenih aktera koji će se tim problemima posvetiti, ostaje da se vidi, a studentski protesti na univerzitetima u Srbiji od 2006. do danas ukazuju na i dalje prisutan kritički potencijal ovog dela društva i predstavljaju možda i prvi pokušaj artikulisanja jednog sasvim novog kritičkog studentskog pokreta.¹³⁶

136 Zanimljivo je da se sami akteri Studentskog protesta 2006 jasno distanciraju od studentskih protesta tokom devedesetih godina, ističući socijalni i „kritički“, pa čak i „levičarski“ karakter „svog“ protesta. Up. Vladimir Marković (2007): Istorijska pozicija Studentskog protesta 2006. U: Tadej Kurepa (ur.): Borba za znanje. Studentski protest 2006. Beograd: ATC, str. 30–32.

Bibliografija:

- (1996): News. U: Boom, br. 10, 18.12.1996. URL: http://www.yuope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_18/bmnews10.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.
- (1996): News. U: Boom, br. 5, 5.12.1996. URL: http://www.yuope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_05/bmnew5.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.
- (1996): Novosadski studenti stigli u Beograd. U: Protest Tri-bune '96 - ?, br. 014, 15.12.1996, str. 1.
- (1996): Report from the meeting of the Main board (1996). U: BOOM, br. 1, 28.11.1996. URL: http://www.yuope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom11_28/report.htm, poslednji pristup: 17.12.2008.
- (1996): Students' Demands. U: Protest 1996/97 Official Web Site. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~protest96>, poslednji pristup: 12.12.2008.
- (1996): Students' Parliaments. U: Boom, br. 18, 30.12.1996. URL: http://www.yuope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_30/parl.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.
- (1996): The Students from Kragujevac Are Here. U: Boom, br. 12, 20.12.1996. URL: http://www.yuope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_20/kraguj.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.
- (1998): Deklaracija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998. URL: http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/doc/deklaracija_en.html, poslednji pristup: 3.04.2009.
- A&J (1996): [bmtalk1]. U: Boom, br. 2, 2.12.1996. URL: http://www.yuope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_02/bmtalk1.htm, poslednji pristup: 6.04.2009.
- Abraxas: The Brave „Iron Cavalry“ of Subotica. U: Boom, br. 13, 23.12.1996. URL: http://www.yuope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_23/brave.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.
- Altaras, Ana (2003): Motivi učešća i neučešća u Studentskom i Građanskom protestu 96/97. U: Popadić, Dragan (ur.): Studentski protest 96/97 (= Psihološka istraživanja, Nr. 13). Beograd: Institut za psihologiju, str. 163–191.
- Babović, Marija; Kuzmanović, Bora i dr. (ur.) (1997): 'Ajmo, 'ajde, svi u šetnju. Građanski i studentski protest 96/97. Beograd: Medija centar.

- Bieber, Florian (2005): Nationalismus in Serbien vom Tode Titos bis zum Ende der Ära Milošević. Wien: Lit Verlag.
- Bogdanović, Milica; Milovanović, Ljiljana; Shrestha (1999): Chronology of the Protest. U: Lazić, Mladen (ur.): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press, str. 213.
- Bunce, Valerie; Wolchik, Sharon L. (2006): International Diffusion and Postcommunist Electoral Revolutions. U: Communist and Post-Communist Studies, izd. 39, str. 283–304.
- Bunce, Valerie; Wolchik, Sharon L. (2007): Transnational Networks, Diffusion Dynamics, and Electoral Revolutions in the Postcommunist World. U: Physica A, izd. 378, br. 1, str. 92–99.
- Čičkarić, Ljiljana (1997): Prilog sociokulturnoj analizi Studentskog pokreta 91/92. U: Sociologija, god. 39, br. 1, str. 51–71.
- Čičkarić-Stojanović, Ljiljana (1996): Studentski pokret 1991/92 godine. Alternativni model socio-kulturne akcije u uslovima tranzicije. U: Nemanjić, Miloš; Vuković, Slobodan (ur.): Jugoslovensko društvo krajem devedesetih. Beograd: Sociološko društvo Srbije, str. 213–223.
- Ćirić, Saša (2006): Istorija zaborava. U: Antić, Čedomir (ur.): Decenija. Spomenica studentskog protesta. 1996-2006, Beograd: Evoluta, str. 16–36.
- Čučković, Biljana (2006): Serbian Students. Empowered or Disempowered? U: European Education, god. 38, br. 1, str. 34.
- Čvarković, Darko (1992a): Studenti najavljuju štrajk Univerziteta. Protest studenata ispred Pravnog fakulteta u Beogradu. U: Politika, 11.06.1992, str. 10.
- Čvarković, Darko (1992b): Studenti pozvali Miloševića na protestni skup. Zbivanja na Beogradskom univerzitetu. U: Politika, 13.06.1992, str. 10.
- Čvarković, Darko (1992c): Studentski protesti se nastavljaju. Konferencija za štampu na pravnom fakultetu. U: Politika, 12.06.1992, str. 8.
- Čvarković, Darko (1992d): Svi niški fakulteti u protestu. U: Politika, 25.06.1992., str. 8.
- Doder, Duško (1992): Students Demonstrate in Belgrade. U: The Chronicle of Higher Education, 18.03.1992. URL: <http://chronicle.com/che-data/articles.dir/articles-38.dir/issue-28.dir/28a04802.htm>, poslednji pristup: 2.02.2009.
- Đorđević, Dragoljub B.; Dukić, Saša (1991): Sile mraka i bezumlja: niški Studentski protest '92. Pokušaj sociološke interpretacije. Niš: Studentski kulturni centar.

- Dragičević-Šešić, Milena (1997): Ulica kao politički prostor. Prostor karnevalizacije. U: Sociologija, god. 39, br. 1, str. 55–65.
- Glavni odbor Studentskog protesta 1996/97. (1996): Pravilnik o radu Glavnog odbora Studentskog protesta. Beograd.
- Golubović, Zagorka (2007): Objektivna ili subjektivistička interpretacija „Otpora“. U povodu teksta S. Naumovića: „Otpor kao postmoderni Faust“. U: Filozofija i društvo, god. 18, br. 1, str. 215–218.
- Golubović, Zagorka (2008): Šta je „normalna nauka“? Odgovor na drugi deo teksta Slobodana Naumovića u „Filozofija i društvo“ 3, 2007. U: Filozofija i društvo, god. 19, br. 1, str. 325–330.
- Gordy, Eric D. (2000): Serbia’s Bulldozer Revolution: Conditions and Prospects. U: Southeast European Politics, god. 1, br. 2, str. 78–89.
- Gorunović, Gordana; Erdei, Ildiko (ur.) (1997): O studentima i drugim demonima: etnografija Studentskog protesta 1996/97. Zbornik radova studenata etnologije i antropologije Filozofskog fakulteta u Beogradu. Beograd: Filozofski fakultet.
- Gruden, Tamara (2001): Kako se opirala Srbija. Beograd: N. dani.
- Ilić, Vladimir (2001): „Otpor“ - više ili manje od politike (= Helsinške sveske, Nr. 5). Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Jansen, Stef (2000): Victims, Underdogs and Rebels: Discursive Practices of Resistance in Serbian Protest. U: Critique of Anthropology, god. 20, br. 12, str. 393–419.
- Jansen, Stef (2001): The streets of Beograd. Urban space and protest identities in Serbia. U: Political Geography, god. 20, br. 1, str. 35–55.
- Jansen, Stef (2005): Antinacionalizam. Beograd: XX vek.
- Jovetić, Lidija (1998): »Gorile« na ulazima, studenti u bojkotu. U: Republika, br. 202/203. URL: http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/98/202/202_7.html, poslednji pristup: 3.04.2009.
- Kljakić, Slobodan (1992): Najvažnije je da se Srbi ne sukobe međusobno. Patrijarh Pavle primio studentsku delegaciju. In: Politika, 19.06.1992, str. 7.
- Kuzmanović, Bora (1999): Value Orientations and Political Attitudes of Protest Participants in the 1996-97 Student Protest. U: Lazić, Mladen (ur.): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press, str. 131–150.

- Kuzmanović, Bora i dr. (ur.) (1993): Studentski protest '92. Socijalno-psihološka studija jednog društvenog događaja (= Psihološke monografije, Bd. 2). Beograd: Plato.
- Lazić, Mladen (Ur.) (1999): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press.
- Mačković, Rade (1997): <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~protest96/>. U: Otpornik, god. 2, br. 4, 27.03.1997. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~otpornik/4/http.galeb.html>, poslednji pristup: 16.12.2008.
- Marković, Vladimir (2007): Istorijska pozicija Studentskog protesta 2006. U: Tadej Kurepa (ur.): Borba za znanje. Studentski protest 2006. Beograd: ATC, str. 24–35.
- Marović, Ivan (2006): Zona sumraka. U: Antić, Čedomir (ur.): Decenija. Spomenica studentskog protesta. 1996-2006, Beograd: Evoluta, str. 37–40.
- McFaul, Michael (2002): The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. U: World Politics, god. 54, br. 2, str. 212–244.
- McFaul, Michael (2007): Ukraine Imports Democracy. External Influences on the Orange Revolution. U: International Security, god. 32, br. 2, str. 45–83.
- Milić, Anđelka; Čičkarić, Ljiljana (1998): Generacija u protestu. Sociološki portret učesnika studentskog protesta 96/97 na Beogradskom univerzitetu. Beograd: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta; Medija centar.
- Milić, Anđelka; Čičkarić, Ljiljana; Jojić, Mihajlo (1997): Generacija u protestu. Studentski protest i porodična socijalizacija. U: Sociologija, god. 39, br. 1, str. 31–49.
- Miljatović, Miloš: Strip protest. URL: <http://stripprotest.tripod.com/istorija.htm>, poslednji pristup: 07.04.2009.
- Miljković, Stanimir (1996): Evo ide šačica. U: Otpornik, god. 1, br. 1, 18.12.1996. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~otpornik/1/evo.ide.htm>, poslednji pristup: 16.12.2008.
- Mitovski, Nenad (1996): Prijatelju, nedaj da te neko zaWebe. U: Otpornik, god. 1, br. 1, 18.12.1996. URL: <http://galeb.etf.bg.ac.yu/~otpornik/1/prijatelju.nedaj.html>, poslednji pristup: 16.12.2008.
- Nadjivan, Silvia (2008): Wohl geplante Spontaneität. Der Sturz des Milošević-Regimes als politisch inszenierte Massendemonstration in Serbien. Frankfurt am Main, i dr.: Peter Lang Verlag.
- Panić, A. (1992): Osnovan Odbor studentskog protesta univerziteta Srbije. U: Politika, 11.07.1992, str. 5.

- Pavlović, Olivera; Bogdanović, Milica (1997): The Chronology of Protest in Serbia november '96 – march '97. U: Sociologija, god. 39, br. 1, str. 135–144.
- Petronijewić, Edita (1997): Streets of Protest. Space, Action and Actors of Protest 96/97 in Belgrade. U: Polish Sociological Review, br. 3 (123), str. 267–286.
- Popadić, Dragan (1999): Student Protests. Comparative Analysis of the 1992 and 1996-97 Protests. U: Lazić, Mladen (ur.): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press, str. 154.
- Popadić, Dragan (ur.) (2003): Studentski protest 96/97 (= Psihološka istraživanja, br. 13). Beograd: Institut za psihologiju.
- Popov, Nebojša (1998): Die Universität in ideologischer Umhüllung. U: Thomas Bremer / Nebojša Popov / Heinz-Günther Stobbe (ur.): Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung. Berlin, ?? – ??.
- Popov, Nebojša (1998): Die Universität in ideologischer Umhüllung. U: Bremer, Thomas; Popov, Nebojša; Stobbe, Heinz-Günther (ur.): Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung. Berlin: Arno Spitz, str. 139–158.
- Prosic-Dvornic, Mirjana (1993): "Enough" – Student Protest '92. The Youth of Belgrade in Quest of "Another Serbia". U: Anthropology of East Europe Review, god. 11, br. 1-2, str. 129–130.
- Prosic-Dvornic, Mirjana (1998): The Topsy Turvy Days Were There Again. Student and Civil Protest in Belgrade and Serbia, 1996/ 1997. U: Anthropology of East Europe Review, god. 16, br. 1, str. 81.
- Radović, Nastasja (1997): Studentski protest – «dan posle». Razgovor na tribini Instituta za filozofiju i društvenu teoriju. U: Republika, br. 161. URL: http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/97/161/161_20.htm, poslednji pristup: 12.04.2009.
- Radović, Nastasja; Veljanovski Rade (1997): Protest, pokret i promene. U: Republika, br. 157, 1.-15.02.1997. URL: <http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/97/157/157-17.html>, poslednji pristup: 15.04.2009.
- Rajić, M. (1992a): Ovo nije žurka. U: Politika, 20.06.1992, str. 10.
- Rajić, M. (1992b): Zvižduci i izvinjenje Bernaru Leviju. U: Politika, 6.07.1992, str. 6.
- Republički zavod za statistiku Republike Srbije, URL: <http://webrzs.stat.gov.rs/axd/drugastrana.php?Sifra=0011&izbor=odel&tab=7>, poslednji pristup: 1.10.2008.

- Rich, Vera (1997): Serbian blames Uncle Sam. U: Times Higher Education, 7.03.1997. URL: <http://www.timeshighereducation.co.uk/story.asp?sectioncode=26&storycode=101768>, poslednji pristup: 5.04.2009.
- Rüb, Matthias (2007): Serbien unter Milošević. U: Melčić, Dunja (ur.): Der Jugoslawienkrieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 327–343.
- Služba za nabavku i distribuciju hrane Studentskog protesta (1996): Oglas (letak). Beograd.
- Spasić, Ivana (2006): ASFALT: The Construction of Urbanity in Everyday Discourse in Serbia. U: Ethnologia Balkanica, izd. 10, str. 211–227.
- Zorglub & Abraxas: SP '92 vs. SP '96. U: Boom, br. 14, 24.12.1996. URL: http://www.yuope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_24/92vs96.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.
- Zvanična Internet prezentacija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998. URL: <http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/index.html>, poslednji pristup: 3.04.2009.
- Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu, 22.08.1999. URL: http://www.bg.ac.yu/eng_univ/1_2b.html, poslednji pristup: 1.10.2008.
- Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu. URL: <http://www.bg.ac.yu/csrf/univerzitet/istorijat.php>, poslednji pristup: 1.10.2008.
- Zvanična internet stranica Univerziteta u Nišu, 9.01.1998. URL: <http://ni.ac.yu/>, poslednji pristup: 1.10.2008.
- Zvanični home page Studentskog parlamenta studenata Beograda. URL: <http://stud1.etf.bg.ac.yu/>, poslednji pristup: 12.03.2009.